

ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ

Εκδότης: Ίδρυμα «ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ»
Μπουμπουλίνας 28, 106 82 Αθήνα
Τηλ.: 210 8824547, fax: 210 8228791
www.artoszoes.gr • e-mail: artos@otenet.gr

Διοικητικό Συμβούλιο: Σταύρος Ζουμπουλάκης - Πρόεδρος,
Αντώνιος Δικαίος - Γραμματέας, Δημήτριος Πασσάκος - Ταμίας.
Σύμβουλοι: Ιωάννης Σεργόπουλος, Πέτρος Γιατζάκης,
Ευάγγελος Καλογερόπουλος, Παντελής Καλαϊτζίδης

Συντακτική Επιτροπή: Πέτρος Βασιλειάδης, Σωτήριος Δεσπότης,
Δημήτρης Καϊμάκης, Χρήστος Καραγιάννης, Χρήστος Καρακόλης,
Ελένη Κασσελούρη-Χατζηβασιλειάδη, Κωνσταντίνος Μπελέζος,
Δημήτριος Πασσάκος

Υπεύθυνος ύλης: Δημήτριος Πασσάκος

Βιβλιοκρισίες: Αικατερίνη Γ. Τσαλαμπούνη

Βιβλικός στοχασμός: Πέτρος Βασιλειάδης

Η Βίβλος στη σχολική αίθουσα: Ελένη Κασσελούρη-Χατζηβασιλειάδη

Χρονικά: Χρήστος Καρακόλης, Κωνσταντίνος Μπελέζος

Διόρθωση: Νατάσσα Φουντουλάκη

- Ετήσια συνδρομή (2 τεύχη): εσωτερικού € 16,00
 εξωτερικού € 20,00
- Τιμή τεύχους: € 10,00

Κεντρική διάθεση: εκδόσεις *Αρμός*
Μαυροκορδάτου 11, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210 3304196, 210 3830604 - Fax: 210 3819439

Πρασακάκη 5, 546 22 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310 220992 - Fax: 2310 220910

Copyright © «ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ»
ISSN: 1012-2311

ΔΕΛΤΙΟ ΒΙΒΛΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τόμος 28ος, Ιούλιος - Δεκέμβριος 2010, Έτος 38ο

(το παρόν τεύχος τυπώθηκε τον Ιούλιο του 2012)

**Αφιέρωμα
Προβλήματα μετάφρασης των ιερών κειμένων**

**Υπεύθυνη αφιερώματος
Άννα Κόλτσιου-Νικήτα**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προβλήματα μετάφρασης των ιερών κειμένων Προλογικό σημείωμα (Άννα Κόλτσιου-Νικήτα)	7
---	---

ANNA ΚΟΛΤΣΙΟΥ-ΝΙΚΗΤΑ

Η ταυτότητα της «χριστιανικής» μετάφρασης	9
---	---

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ

Μέτρα, σταθμά, νομίσματα στην Καινή Διαθήκη. Το πρόβλημα της απόδοσής τους στα νέα ελληνικά	24
--	----

ΠΕΤΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

Ο θεολογικός προβληματισμός για τις μεταφράσεις των εκκλησιαστικών κειμένων. Διάλογος με τους μητροπολίτες Πρεβέζης και Ναυπάκτου ..	34
---	----

αρχιμ. ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΜΑΡΤΖΟΥΧΟΣ

Μεταφράζονται τα λειτουργικά κείμενα;	49
---	----

MICHAEL WOLTER

Η αμαρτία σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη	65
--	----

ΠΑΥΛΟΣ Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

Το ιερό Τετραγράμματο. Μια ιστορική και φιλολογική προσέγγιση του ονόματος του Θεού	82
--	----

Βιβλιοκρισίες

Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄, <i>Ο Ιησούς από τη Ναζαρέτ. Βιβλίο 2: Από την είσοδο στην Ιερουσαλήμ μέχρι και την Ανάσταση</i> , μτφρ.	
--	--

Σωτήριος Σ. Δεσπότης, Ψυχογιός, Αθήνα 2012 (Σωτήριος Σ. Δεσπότης) ...

Paula Gooder (επιμ.), <i>Αναζητώντας το νόημα. Μια εισαγωγή στην</i>	
--	--

ερμηνεία της Καινής Διαθήκης, επιμ. ελλ. έκδ. Αικατερίνη

Γ. Τσαλαμπούνη, Χαράλαμπος Ατματζίδης, Π. Πουρναράς,

Θεσσαλονίκη 2011 (Μόσχος Γκουτζιούδης)	117
--	-----

CONTENTS

Problems in the Translation of the Sacred Texts	
Editor's Note (Anna Koltsiou-Nikita)	7
ANNA KOLTSIOU-NIKITA	
The identity of the «Christian» translation.	9
IOANNIS D. KARAVIDOPOULOS	
Measures, weights and coins in the New Testament. The problem of their translation in modern Greek.	24
PETROS VASSILIADIS	
The theological speculation on the translations of the ecclesiastical texts. A dialogue with the Metropolitans of Preveza and Nafpaktos	34
ARCHIMANDRITE THEODOSIOS MARTZOUCHOS	
Can we translate the liturgical texts?	49

MICHAEL WOLTER	
Sin according to the New Testament	65
PAUL D. VASSILIADIS	
The Holy Tetragrammaton. A historical and philological approach of God's name	82

Book reviews

Pope Benedict XVI, <i>Jesus of Nazareth, Vol. II: Holy Week: From the entrance into Jerusalem to the Ressurrection</i> , (greek transl. Sotirios S. Despotis, Psychogios publications, Athens 2012 (Sotirios S. Despotis)	108
Paula Gooder (ed.), <i>Seeking the meaning. An introduction to the interpretation of the New Testament</i> (greek ed. Ekaterini G. Tsalamboundi and Haralambos Atmatzidis, Pournaras publications, Thessaloniki 2011 (Moschos Goutzioudis)	117

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΕΤΡΑΓΡΑΜΜΑΤΟ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Παύλος Δ. Βασιλειάδης

Ο Θεός της Βίβλου περιγράφεται ως εκείνος που επιθυμεί να έρθει σε σχέση κοινωνίας με το πιο εξέχον δημιούργημά του, τον άνθρωπο. Στους αρχαίους χρόνους ο ίδιος κάνει το πρώτο βήμα και αποκαλύπτεται, μάλιστα γνωστοποιεί το όνομά του: «Εγώ είμαι ο Κύριος [יְהוָה Γιαχβέ], αυτό είναι τ' όνομά μου».¹ Μολονότι ο Αβραάμ και ο απόγονος λαός Ισραήλ έπαιξαν κύριο ρόλο εντός της θείας οικονομίας, ο Γιαχβέ δεν είναι ο Θεός ενός μόνο λαού αλλά ολόκληρης της ανθρωπότητας.² Η ταυτότητά του έχει δεχθεί πολλές και ποικίλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις μέσα στα πλαίσια του ιουδαϊσμού, του χριστιανισμού και του Ισλάμ. Στο άρθρο αυτό θα προσεγγίσουμε το κατεξοχήν όνομα του βιβλικού Θεού ως προς τη χρήση του στην ιστορική πορεία του χριστιανισμού και του ιουδαϊσμού, καθώς επίσης φιλολογικές πτυχές του, όπως η ετυμολογία και η σημασία του.

Οι νεοελληνικές βιβλικές παραθέσεις γίνονται από τη *Μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα* (ΜΠΚ, Ελληνική Βιβλική Εταιρία, Αθήνα 1997), ενώ το κείμενο της Καινής Διαθήκης που χρησιμοποιείται είναι το *Novum Testamentum Graeca* των Nestle, Aland (NE27, Στουτγάρδη ²⁷1993· United Bible Societies, Στουτγάρδη ⁹2006), εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά. Όσον αφορά τις εβραϊκές Γραφές, χρησιμοποιείται η *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (BHS, German Bible Society, Στουτγάρδη 1967/1977), ενώ η έκδοση της μετάφρασης των Ο' της Παλαιάς Διαθήκης που χρησιμοποιείται είναι η *Septuaginta* του Alfred Rahlfs (American Bible Society, Νέα Υόρκη 1979).

¹ *Ησ* 42,8.

² *Ησ* 54,5, *Ρωμ* 3,29.

I. Χρήση στην Παλαιά Διαθήκη

Στο εβραϊκό (μασοριτικό) κείμενο το προσωπικό όνομα του Θεού εμφανίζεται ως τετραγράμματος όρος (יהוה, μεταγραμματίζεται συμφωνικά ως ΓΧΒΧ) περίπου 6.823 φορές.³ Η πρώτη αναφορά στη χρήση του θεϊκού ονόματος φέρεται να γίνεται από την Εύα⁴ – ή, σύμφωνα με τη θεωρία των πηγών, αυτή είναι η άποψη του γιαχβιστή συντάκτη, που αναδρομικά θέτει το όνομα στο στόμα της Εύας, ενώ ο ελοχμιστής και ο Ιερατικός Κώδικας δεν το χρησιμοποιούν καθόλου μέχρι τη στιγμή της αποκάλυψής του στον Μωυσή.⁵ Στην αφήγηση της *Εξόδου* το «όνομα» (/šəm/, שם) σχετίζεται με «τη φήμη, την κληρονομιά, το ενθύμημα, την αντίληψη και την ουσία» του Θεού.⁶ Στην Παλαιά Διαθήκη η επίκληση του ονόματος του Θεού σημαίνει τη λατρεία του. Το θεϊκό όνομα θεωρείται τόσο πλήρες περιεχομένου ως προς την προσωπική εξουσία και το έργο του Γιαχβέ, ώστε χρησιμοποιείται μερικές φορές εναλλακτικά αντί της αναφοράς στον ίδιο τον Γιαχβέ.⁷

Όπως φαίνεται από τα φιλολογικά, αρχαιολογικά και ιστορικά στοιχεία που αφορούν τη βιβλική περίοδο, το όνομα χρησιμοποιούνταν ευρέως από τους Ισραηλίτες στη λατρευτική αλλά και στην καθημερινή ζωή τους. Εντούτοις, μετά τη βαβυλώνια αιχμαλωσία εμφανίζονται οι πρώτες ενδείξεις επιφύλαξης στη χρήση του θεϊκού ονόματος. Πιθανότατα, στα τέλη του 3ου αι. και κατά τη διάρκεια του 2ου αι. π.Χ. άρχισε από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου η σταδιακή παγίωση της παράδοσης της μη προφοράς του ονόματος του Θεού.⁸ Η παρερμηνεία της τρίτης εντολής όσον αφορά την ευλάβεια στο όνομα του Θεού αντανακλάται στην απόδοση από τους Ο΄ του *Λευ* 24,16: *Ὁνομάζων δὲ τὸ ὄνομα Κυρίου, θανάτῳ θανατούσθω*, ενώ το εβραϊκό κείμενο αναφέρει: «Αὐτός που θα βλαστημήσει (ή εξυβρίσει) το όνομα του Γιαχβέ, πρέπει οπωσδήποτε να θανατωθεί». Η διακοπή της προφορικής χρήσης του

³ L. Koehler, W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti libros*, Brill, Λέιντεν 1985, σ. 368.

⁴ *Γεν* 4,1.

⁵ *Εξ* 3,13· 6,2· 6,3.

⁶ W. Propp, *Exodus 1-18. A New Translation* (The Anchor Bible), Doubleday, Νέα Υόρκη 1999, σ. 36.

⁷ X. Léon-Dufour (επιμ.), *Λεξικό βιβλικής θεολογίας*, μτφρ., επιμ. Σ. Αγουρίδης κ.ά., Άρτος Ζωής, Αθήνα 1980, σ. 732.

⁸ Kr. de Troyer, «The Choice is yours! On Names of God», *Journal of the European Society of Women in Theological Research*, 14 (2006), σ. 55.

ονόματος του Θεού δεν έγινε ταυτόχρονα ούτε ομοιόμορφα. Ο συνδυασμός της ολοένα αναπτυσσόμενης παράδοσης εντός της ιουδαϊκής διανόησης που απέδιδε υπερβολική ευλάβεια στο όνομα του Θεού με την επιρροή ελληνικών φιλοσοφικών ρευμάτων περί της ανώνυμης και ακατάληπτης θεότητας οδήγησε στη δημιουργία ταμπού γύρω από το «ανεκφώνητο» θεικό όνομα και τελικά στην εσκεμμένη παρασιώπησή του.⁹ Ως την εποχή του Ιησού Χριστού το όνομα του Θεού προφερόταν προφανώς ακόμη σε συγκεκριμένες περιστάσεις στη λατρεία στο Ναό της Ιερουσαλήμ, αλλά όχι στις λειτουργίες της συναγωγής.¹⁰ Έχουν υποστηριχθεί οι απόψεις ότι η απαγόρευση της προφοράς του θεικού ονόματος δεν επικράτησε παρά μόνο μετά τον 1ο ή ακόμη και τον 3ο αι. μ.Χ., ότι η προφορά του ήταν πιθανόν γνωστή στην ιουδαϊκή ακαδημία της Βαβυλώνας ως το 1000 μ.Χ. και ότι η ορθή προφορά του ονόματος ποτέ δεν χάθηκε.¹¹

Οι ραβινικές αυθεντίες, μολοντί διατηρούσαν γενικά στα γραπτά κείμενα το Τετραγράμματο, απέφευγαν, σύμφωνα με το Ταλμούδ, να το προφέρουν δημόσια και το αντικαθιστούσαν με όρους μετωνυμικούς ή αντωνομαστικούς, όπως «Όνομα», «Υψιστος», «Ουρανός» και «Δόξα».¹² Πιο συγκεκριμένα, η Μισνά αναφέρει σχετικά με την ετήσια Ημέρα της Εξιλέωσης (Yom Kippur), πριν από την καταστροφή του δεύτερου Ναού το 70 μ.Χ.: «Και όταν οι ιερείς και ο λαός που στέκονταν στην αυλή του Ναού άκουγαν το εκπεφρασμένο Όνομα να βγαίνει από το στόμα του αρχιερέα, γονάτιζαν και προσκυνούσαν και έπεφταν με το πρόσωπο κάτω και έλεγαν: “Ευλογημένο το όνομα της δόξας της βασιλείας του στους αιώνες των αιώνων”»,¹³ ενώ σχετικά με τις καθημερινές ευλογίες που εξέφεραν οι ιερείς: «Στο Ναό πρόφεραν το Όνομα ακριβώς όπως ήταν γραμμένο, αλλά στις επαρχίες πρόφεραν

⁹ TDNT 3,93.

¹⁰ G. von Rad, *Old Testament Theology*, τόμ. Ι, Westminster John Knox Press, Λούισβιλ 2001, σ. 187.

¹¹ G. Gertoux, *The Name of God Y.eH.oW.aH which is Pronounced as it is Written I_Eh_oU_Ah. Its Story*, University Press of America, Λάνχαμ 2002, σ. 111, 114· R. Kittel, «Jehovah», *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, τόμ. VI, Baker Book House, Μίσιγκαν 1953, σ. 116· L. Blau, «Tetragrammaton», *The Jewish Encyclopedia*, Ktav Publishing House, Νέα Υόρκη 1901, σ. 119· L. Hartman, D. Sperling, «God, Names of», *Encyclopaedia Judaica*, τόμ. VII, Thomson-Gale, ²2007, σ. 675· HALOT 3594 הוהי.

¹² Μισνά *Σάνχεδριν* 10,1. Οι παραθέσεις από τη Μισνά μεταφράζονται στα ελληνικά από το έργο του H. Danby, *The Mishnah. Translated from the Hebrew with Introduction and Brief Explanatory Notes*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1963 (1η εκδ. 1933).

¹³ Γιομά 6,2.

άλλη λέξη αντ' αυτού». ¹⁴ Στο *Σάνχεδριν* (7,5) αναφέρεται πως ο βλάσφημος δεν θεωρούνταν ένοχος «εκτός αν πρόφερε το Όνομα» και πως κατά την εκδίκηση υπόθεσης βλασφημίας χρησιμοποιούνταν κάποιο υποκατάστατο όνομα μέχρι να ακουστούν όλες οι μαρτυρίες. Εντούτοις, παρά τις θέσεις αυτές κατά της χρήσης του θεϊκού ονόματος, στο αρχικό τμήμα της Μισνά υπάρχει επίσης η θετική προτροπή «να χαιρετά κάποιος τον συνάνθρωπό του χρησιμοποιώντας το Όνομα» και στη συνέχεια παρατίθεται ως επιχείρημα η περίπτωση του Βοόζ. ¹⁵

II. Χρήση στην Καινή Διαθήκη

Στην Καινή Διαθήκη αντανακλάται κατά βάση η περί Θεού περιρρέουσα ιουδαϊκή αντίληψη. ¹⁶ Ο Ιησούς πιστεύει και κηρύσσει τον «Θεό του Ισραήλ», ¹⁷ προεκτείνει όμως και ερμηνεύει δυναμικά την προϋπάρχουσα βιβλική αντίληψη για τον Θεό. Ο Ιησούς ζητά από τον Πατέρα να δοξάσει το όνομά του ¹⁸ και καλεί τους μαθητές του να παρακαλούν να αγιαστεί το όνομα του Πατέρα. ¹⁹ Αυτό θα το εκπληρώσει ο Θεός, αποκαλύπτοντας τη δόξα και τη δύναμή του ²⁰ και δοξάζοντας τον Υιό. ²¹ Καθήκον των χριστιανών είναι να υμνούν το όνομα του Θεού ²² και να προσέχουν ώστε η συμπεριφορά τους να μην προκαλεί βλασφημία του ονόματός του. ²³ Το όνομα του Ιησού έρχεται δυναμικά στο προσκήνιο· με την επίκλησή του οι μαθητές θεραπεύουν ασθενείς, διώχνουν δαιμόνια και πραγματοποιούν κάθε είδους θαύματα. Σύμφωνα με τη σημασία του ονόματός του, «η σωτηρία του Γιαχβέ» θεραπεύει τους ασθε-

¹⁴ Σοτά 7,6.

¹⁵ Ρουθ 2,4, Μπεραχότ 9,5.

¹⁶ L. Grabbe, *Judaic Religion in the Second Temple Period. Belief and Practice from the Exile to Yavneh*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000, σ. 216.

¹⁷ H. Conzelmann, *Jesus. The Classic Article from RGG [Religion in Geschichte und Gegenwart] Expanded and Updated*, Fortress Press, Φιλαδέλφεια 1975, σ. 54.

¹⁸ Ιω 12,28.

¹⁹ Μτ 6,9.

²⁰ Ρωμ 9,17, Ακ 1,49.

²¹ Ιω 17,1· 17,5· 17,23.

²² Εβρ 13,15.

²³ Ρωμ 2,24, 1 Τιμ 6,1.

νείς,²⁴ αλλά κυρίως παρέχει αιώνια σωτηρία στους πιστούς.²⁵ Ο αναστημένος Ιησούς στα δεξιά του Πατέρα λαμβάνει τὸ ὑπὲρ πάντων ὄνομα,²⁶ το οποίο βρίσκει την έκφρασή του στην προσφώνηση Κύριος και στην ονομασία Υἱός.²⁷ Υπάρχει η άποψη ότι εκφράσεις του Ιησού Χριστού που περιέχουν το ἐγὼ εἰμι χωρίς άμεσο κατηγορημα αποτελούν αναφορά στο ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν της Εξόδου (3,14)· επιπλέον, αυτή η θέση θεωρήθηκε πιθανή αιτία της καταδίκης του για βλασφημία.²⁸ Παρομοίως, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο τίτλος ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος στο Απ 1,4 μπορεί να αποτελεί διευρυμένη ερμηνευτική μορφή της εν λόγω φράσης της Εξόδου.²⁹

Φαίνεται πως για τους πρώτους χριστιανούς που είχαν μεταστραφεί από τον παγανισμό η χρήση του Κύριος, ως μετάφραση του Αδονάι που αντικαθιστούσε το Γιαχβέ, απηχούσε τη χρήση του ίδιου όρου στις μυστηριακές θρησκείες. Ή μπορεί να επρόκειτο για μετάφραση του αντίστοιχου σημιτικού όρου (Αδονί (אֲדֹנִי), «ο Κύριός μου»), που επανήλθε τότε σε χρήση λόγω της προβαλλόμενης αντίληψης ότι ο Γιαχβέ είναι ο μόνος εξουσιαστής όλης της ανθρωπότητας και όχι μόνο του Ισραήλ.³⁰ Οι νεότερες ανακαλύψεις των αρχαιότερων χειρόγραφων των Ο', σε συνδυασμό με τη μελέτη των ιερωνυμίων (nomina sacra) κυρίως, οδήγησαν στη διατύπωση της θεωρίας ότι και τα αυτόγραφα της Καινής Διαθήκης περιείχαν αρχικά το Τετραγράμματο σε παραπομπές ή έμμεσες αναφορές στην Παλαιά Διαθήκη.³¹ Με βάση αυτόν το συλλογισμό αλλά χωρίς χειρογραφική μαρτυρία, διάφορες μεταφράσεις της Καινής Διαθήκης, όπως για παράδειγμα το πολύγλωσσο *Evangelium Secundum Matthaeum* του Sebastian Münster (1537, 1577), το εβραιολατινικό *Evangelium Hebraicum Matthaei* του Jean du Tillet (1555, 1577), η γερμα-

²⁴ Πραξ 3,16.

²⁵ Πραξ 4,7-12· 5,31· 5,12· 5,23.

²⁶ Φιλ 2,9, Εφ 1,20.

²⁷ X. Léon-Dufour (επιμ.), ό.π., σ. 733.

²⁸ Cr. Evans, *Jesus and his Contemporaries. Comparative Studies*, Brill, Λέιντεν 1995, σ. 411.

²⁹ Απ 1,4· 1,8· 4,8· 11,17· 16,5· Βασίλειος Μέγας Καισαρείας, Άνατρεπτικός τοῦ άπολογητικού τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου, PG 29, 677C· Μ. Κωνσταντίνου, Ρήμα Κυρίου κραταιόν. Αφηγηματικά κείμενα από την Παλαιά Διαθήκη, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 184.

³⁰ Ιω. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική ιστορία*, τόμ. Ι, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 213· Λ. Φιλιππίδης, *Συμβολή εις την επιστήμην της εβραϊκής Βίβλου*, Ιεροσόλυμα 1930, σ. 21.

³¹ G. Howard, «The Tetragram and the New Testament», *Journal of Biblical Literature*, 96/1 (1977), σ. 63· ABD 6,392.

νική Καινή Διαθήκη του Dominik von Brentano (1790, *Jehovah*) και στην πιο σύγχρονη εποχή η *Μετάφραση Νέου Κόσμου* (1961, *Ιεχωβά*), έχουν χρησιμοποιήσει στο κείμενό τους κάποια μορφή του θεϊκού ονόματος.

III. Χρήση και ερμηνεία κατά τη χριστιανική εποχή

Οι ελληνόφωνοι εκκλησιαστικοί Πατέρες και χριστιανοί συγγραφείς έκαναν σχεδόν αποκλειστική χρήση του κειμένου των Ο'. Εκλαμβάνοντας τη φράση *ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν* ως οντολογικό ορισμό, ορισμένοι ερμήνευσαν τη μετοχή *ὢν* ως «εκείνος που παραμένει αναλλοίωτος», ενώ άλλοι ως «εκείνος που πραγματικά υπάρχει». Η απόδοση αυτή έγινε αφορμή για μακραίωνες και πολυάριθμες νοητικές, φιλοσοφικές προσεγγίσεις όσον αφορά την απόλυτη ουσία και τη μεθεκτική φύση του Θεού, καθώς και την περί Θεού ονοματολογία. Καθοριστική επίδραση άσκησε ο Φίλων στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ., ο οποίος θεωρούσε ότι ο Θεός είναι αδύνατον να έχει προσωπικό όνομα («μηδ' ὄνομα κύριον ἐπιφημισθῆναι δύνασθε τῷ ὄντι πρὸς ἀλήθειαν») και ότι η απάντησή του (Εξ 3,13-14) αποτελούσε υπεκφυγή του Θεού, που αποσκοπούσε να αντιληφθούν οι άνθρωποι ότι είναι αδύνατον να κατανοήσουν τη φύση του.³² Ο Ιώσηπος στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ., όντας ιερέας, αναγνώριζε τη σπουδαιότητα του «Ονόματος», γνώριζε πώς προφερόταν το θεϊκό όνομα, αλλά ακολουθούσε την επιταγή να μην το προφέρει – «περί ἧς [προσηγορίας] οὐ μοι θεμιτὸν εἰπεῖν».³³ Αυτή η άποψη αντανakλούνταν ήδη στη *Σοφία Σολομώντος* (14,21, έργο του 1ου-2ου αι. π.Χ.), όπου αναφέρεται ότι είχε αποδοθεί σε άψυχα αντικείμενα τὸ ἀκοινώνητον ὄνομα, το όνομα δηλαδή που δεν είναι δυνατόν να μεταδοθεί προφορικά.

Εκκλησιαστικοί συγγραφείς, όπως ο Ωριγένης, ο Ευάγγριος Ποντικός, ακόμη και ο Θεοδώρητος Κύρου στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ., ενώ γνώριζαν ότι το όνομα θεωρούνταν ανεκφώνητο, και μάλιστα σημείωναν στα έργα τους αυτήν την ιδιαιτερότητα, άλλοι μεν το πρόφεραν ανενδοίαστα και κατέγραφαν την προφορά του, άλλοι δε κατέγραφαν αναλυτικά τα γράμματα της προφοράς του.³⁴ Ήδη από την εποχή των χριστιανών απολογητών τον 2ο αι. άρχι-

³² Φίλων, *Περὶ τῶν μετονομαζομένων*, 11, 15.

³³ Ιώσηπος, *Ιουδαϊκή άρχαιολογία*, 2:276- 11:332.

³⁴ Ηλ. Οικονόμου, «Η εβραϊκή γλώσσα και οι Έλληνες πατέρες», *ΔΒΜ*, 13 (1994), σ. 38.

σε να περιγράφεται ο Θεός ως «ανώνυμος», «πολυνώνυμος», «υπερώνυμος», εκείνος που κατέχει το «ἄφραστον ὄνομα»· επρόκειτο για όρους που βρίσκονταν ήδη σε χρήση στα φιλοσοφικά, γνωστικά, μυστηριακά και εν γένει συγκρητιστικά ρεύματα εκείνης της εποχής. Οι χριστιανοί συγγραφείς στην πλειονότητά τους είχαν απολέσει προ πολλού οποιαδήποτε πιθανή επαφή με την εβραϊκή γλώσσα και έτσι βρίσκονταν σε σύγχυση, όταν καλούνταν να καταφύγουν στο εβραϊκό πρωτότυπο για να ερμηνεύσουν δύστροπες αποδόσεις των Ο΄. Επιπρόσθετο πρόβλημα αποτέλεσε για τους χριστιανούς συγγραφείς η μετάφραση των ιερών θεωνυμιών· επρόκειτο για το παλαιό φιλοσοφικό ζήτημα αν η λέξη («ὄνομα») είναι «φύσει» ή «θέσει», αν δηλαδή ταυτίζεται μορφολογικά και φωνητικά με τρόπο άμεσο και αναγκαίο με το αντικείμενο που κατονομάζει, οπότε αποτελεί αυτή καθαυτήν πηγή γνώσης, ή αν η σχέση αυτή είναι αυθαίρετη και κατά συνθήκη και επικυρώνεται με τη χρήση.³⁵

Στα μέσα του 2ου αι. ο Ιουστίνος Μάρτυρας ανέφερε ότι «ὄνομα γάρ τῷ ἄρρητῷ Θεῷ οὐδεὶς ἔχει εἰπεῖν· εἰ δέ τις τολμήσειεν εἶναι λέγειν, μέμνηε τὴν ἄσωτον μανίαν. Ἰουδαῖοι δὲ πάντες καὶ νῦν διδάσκουσι τὸν ἄνωνόμαστον Θεὸν λελαληκέναι τῷ Μωυσεῖ»,³⁶ και αποπειράθηκε τη σύνδεση με τον Πλάτωνα: «Ὁ μὲν γὰρ Μωϋσῆς ὁ ὢν ἔφη, ὁ δὲ Πλάτων τὸ ὄν. Ἐκάτερον δὲ τῶν εἰρημένων τῷ αἰεὶ ὄντι Θεῷ προσήκειν φαίνεται· αὐτὸς γάρ ἐστι μόνος ὁ αἰεὶ ὢν, γένεσιν δὲ μὴ ἔχων».³⁷ Κατά τον Ωριγένη, «“ὄνομα” τοίνυν ἐστὶ κεφαλαιώδης προσηγορία τῆς ἰδίας ποιότητος τοῦ ὀνομαζομένου παραστατική» και «ἐπὶ δὲ Θεοῦ, ὅστις αὐτός ἐστιν ἄτρεπτος καὶ ἀναλλοίωτος αἰεὶ τυγχάνων, ἔν ἐστιν αἰεὶ τὸ οἶονε καὶ ἐπ’ αὐτοῦ ὄνομα, τὸ “[ὁ] Ὄν” ἐν τῇ Ἐξόδῳ εἰρημένον ἢ τι οὕτως ἂν λεχθισόμενον».³⁸ Επίσης, δηλώνει ότι «λόγος βαθὺς καὶ ἀπόρρητος, ὁ περὶ φύσεως ὀνομάτων» και ότι «τὸ μὲν Σαβωῶθ ὄνομα καὶ τὸ Ἄδωνᾱϊ καὶ ἄλλα παρ’ Ἑβραίοις μετὰ πολλῆς σεμνολογίας παραδιδόμενα οὐκ ἐπὶ τῶν τυχόντων καὶ γεννητῶν κείται πραγμάτων ἀλλ’ ἐπὶ τινος θεολογίας ἀπορρήτου, ἀναφερομένης εἰς τὸν τῶν ὄλων Δημιουργόν».³⁹ Πίστευε ότι με τις θεω-

Πρβλ. G. F. Moore, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era. The Age of the Tannaim*, Harvard University Press, Μασσαχουσέτη 1950 (1η εκδ. 1927), σ. 426, 427.

³⁵ Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *Μεταφραστικά ζητήματα στην ελληνόφωνη και λατινόφωνη χριστιανική γραμματεία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 161.

³⁶ Ιουστίνος Μάρτυρας, *Ἀπολογία Α΄*, 61.11· 63.1.

³⁷ Ιουστίνος Μάρτυρας (αμφ.), *Λόγος παραινετικός πρὸς Ἑλληνας*, 22Ε.

³⁸ Ωριγένης, *Περὶ εὐχῆς*, 24:2.

³⁹ Ωριγένης, *Κατὰ Κέλσου*, 1:24· 25.

νυμίες συνδεόταν μια ορισμένη δύναμη, η οποία χάνεται αν αντ' αυτών χρησιμοποιηθούν μεταφράσεις ή περιφράσεις· γι' αυτόν το λόγο ο «Μωϋσῆς καὶ οἱ προφήται ἀπαγορεύουσιν “ὄνομα θεῶν ἐτέρων” ὀνομάζειν ἐν στόματι».⁴⁰ Παρομοίως, ο Ιερώνυμος, με τον οποίο συμφωνεῖ αργότερα ο Αυγουστίνος, θεωρούσε ὅτι εἶναι καλύτερο νὰ μένουν ἀμετάφραστες οἱ θεωνυμίες παρὰ νὰ αποδυναμώνεται ἡ ἰσχὺς τους με τὴ μετάφραση καὶ ἐπιβεβαιώνει γιὰ τὸ Τετραγράμματο ὅτι «*nonum tetragrammum, quod ἀνεκφώνητον, id est ineffabile*».⁴¹ Παρόμοια ἐκφράζονται ὁ Εὐάγγελιος Ποντικός καὶ ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἐπιχειρεῖ ἐπίσης σύνδεση με τὸν Πλάτωνα: «Μωσέως καὶ τῶν παρ' Ἑβραίοις προφητῶν ἀπάντων ἄρρητον εἶναι τὸ θεῖον διδασκόντων καὶ τῆς ἄρρητου προσηγορίας τὸ σύμβολον διὰ τῆς παρ' αὐτοῖς ἀνεκφωνήτου σημειώσεως ὑποφαινόντων, τούτοις καὶ ὁ Πλάτων συμφώνως αὐτοῖς ῥήμασιν ἐν τῇ μεγάλῃ Ἐπιστολῇ⁴² οἷα φησιν ἄκουε». Ἐπίσης, ἀναφέρει ὅτι «ἐπεὶ καὶ τῶν ἑπτὰ φωνηέντων τὴν ἐπὶ ταῦτο σύνθεσιν μιᾶς τινος ἀπορρήτου προσηγορίας περιέχειν φασὶν ἐκφώνησιν [*Ἰαεουή*];, ἣν διὰ τεσσάρων στοιχείων παῖδες Ἑβραίων σημειούμενοι ἐπὶ τῆς ἀνωτάτω τοῦ Θεοῦ δυνάμεως κατατάττουσιν, ἄλεκτόν τι τοῖς πολλοῖς καὶ ἀπόρρητον».⁴³

Ὡς τα μέσα τοῦ 3ου αἰ. ὁ Ωριγένης εἶχε πρόσβαση σὲ χειρόγραφα τῶν Ο', τα ὁποῖα περιείχαν τὸ ἱερὸ Τετραγράμματο ἐντὸς τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου: «Ἐν τοῖς ἀκριβεστέροις δὲ τῶν ἀντιγράφων Ἑβραίοις χαρακτηῖται τὸ ὄνομα, Ἑβραϊκοῖς δὲ οὐ τοῖς νῦν, ἀλλὰ τοῖς ἀρχαιοτάτοις».⁴⁴ Παρόμοια τακτικὴ ἀκολούθησαν καὶ οἱ μεταφράσεις ἢ ἀναθεωρήσεις τῆς ἐλληνικῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τοῦ Ἀκύλα (ἀρχές 2ου αἰ.), τοῦ Συμμάχου (τέλη 2ου αἰ.) καὶ πιθανῶς τοῦ Θεοδοτίωνα (τέλη 2ου αἰ.).⁴⁵

Τὸν 4ο αἰ. ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας σχολιάζει ὅτι «ὅταν γοῦν λέγῃ “Ἐγὼ εἰμι ὁ Ὡν”, καὶ τὸ “ἐγὼ εἰμι Κύριος ὁ Θεός”, καὶ ὅπου ποτὲ λέγει ἡ Γραφὴ “ὁ Θεός”, ἡμεῖς ἀναγινώσκοντες οὐδὲν ἕτερον ἢ αὐτὴν τὴν ἀκατάληπτον αὐτοῦ οὐσίαν σημειομένην νοοῦμεν καὶ ὅτι ἔστιν ὄνπερ λέγουσιν».⁴⁶ Στὰ μέσα τοῦ

⁴⁰ Ὁ.π., 1:45-46.

⁴¹ Ιερώνυμος, *Ἐπιστολές* 25, 26· Αυγουστίνος, *De Doctrina Christiana*, 2:16.23.

⁴² Ἐννοεῖται ἡ Ἐπιστολὴ 7.

⁴³ Εὐσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή*, 11:6.20, 36, 9.5, 12.1.

⁴⁴ Ωριγένης (αμφ.), *Εἰς ψαλμούς*, 12:1104· ἐπίσης, Ιερώνυμος, *Prologus Galeatus*.

⁴⁵ N. F. Marcos, *The Septuagint in Context. Introduction to the Greek Version of the Bible*, Brill, Λέιντεν-Βοστώνη 2000, σ. 128.

⁴⁶ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*, 22.3.

4ου αι. ο Βασίλειος Καισαρείας αναφέρει σχετικά με τη μετάφραση των Ο', στην οποία διατηρούνται μεταγραμματισμένες μορφές των θεωνυμιών:

Οὐ γὰρ ὅπερ ἂν ἐκ τῆς τῶν ῥημάτων ἀκολουθίας ὑποφαίνεται εὐκόλως ἐπιτηδᾶν τούτῳ τὸν γε τῷ θεῷ φόβῳ πεπαιδευμένον προσήκει, ἀλλ' ἀγαπᾶν, τοῖς ἐν τῇ Γραφῇ κειμένοις ὀνόμασιν ἐπιμένοντα, διὰ τούτων θεοπρεπῶς τὴν δοξολογίαν ἀποπληροῦν. Εἰ γὰρ οἱ ἐξ ἀρχῆς τὴν Ἑβραίων διάλεκτον εἰς τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν μεταβαλόντες τινῶν ὀνομάτων τῆς ἐρμηνείας οὐ κατετόλμησαν, ἀλλ' αὐτὴν τὴν Ἑβραϊκὴν φωνὴν μετεκόμισαν· ὥς τὸ Σαβᾶῶθ, καὶ τὸ Ἀδωναΐ, καὶ τὸ Ἑλωΐ, καὶ εἴ τι τοιοῦτον, οὐκ ἐπὶ τῶν θείων ὀνομάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἄλλων πλειόνων τὴν εὐλάβειαν ταύτην ἐπιδεικνύμενοι· πόσον τινὰ προσῆκεν ἡμᾶς περὶ τῶν τοῦ Κυρίου ὀνομάτων τὸν φόβον ἔχειν;⁴⁷

Σχολιάζοντας περαιτέρω τη χρήση των ὀρων *Θεός*, *Κύριος* και *Πνεῦμα* για τα τρία πρόσωπα της θεότητας, αναφέρει ότι «οὐ δὴ τρεῖς Θεούς, οὐδὲ τρεῖς Κυρίους, οὐδὲ τρία Πνεύματα διὰ τοῦτο ποιητέον, ἀλλὰ τῆς Τριάδος τὴν ἔνωσιν ἐν τῇ κοινῳνίᾳ τῶν ὀνομάτων ἐπιγνωστέον».

Την πολυωνυμία του Θεοῦ σε αντιδιαστολή με ένα μοναδικό ὄνομα εκφράζει ο Ιωάννης Χρυσόστομος στα τέλη του 4ου αι.: «Μὴ ἀρκεῖ ἐν ὀνομα παραστήσαι τὸ ὅλον;» και απαντά: «Οὐδαμῶς· ἀλλὰ διὰ τοῦτο μυρία ὀνόματα, ἵνα μάθωμέν τι περὶ Θεοῦ, κἂν μικρόν».⁴⁸ Παρόμοια εἶναι ἡ ιδέα που εκφράζει τὴν ἴδια εποχὴ και ο ωριγενιστὴς Δίδυμος Τυφλός: «Ἐν δὲ τῶν ὀνομάτων τοῦ Θεοῦ τὸ Ἰαὼ Ἑβραίων φωνῇ».⁴⁹ Ο Μέγας Βασίλειος, υποστηρίζοντας τὴν ἀποψη ὅτι ἡ σιωπὴ θα πρέπει να τιμᾷ τα ἀρρητα, αναφέρεται στην «παλαιὰ τῶν Ἑβραίων εὐλάβεια», ἡ οποία «ἰδίῳι σημείοις τὸ ἀνεκφώνητον ὄνομα τοῦ Θεοῦ διεχάρασσε, καὶ ἐκ τούτου τὴν κατὰ πάντων ὑπεροχὴν παριστᾶσα».⁵⁰ Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, προς τα μέσα του 4ου αι., θεωρεῖ «τὸ θεῖον ἀκατονόμαστον», ὅτι «οὔτε οὐσίαν Θεοῦ παντελῶς ἢ νοῦς κεχώρηκεν». Ως προς τὴν ἀπόδοση του Τετραγράμματος ὁ ὦν ἀλλὰ και του ὀρου Θεός αναφέρει ὅτι «ὁ μὲν Ὡν, καὶ ὁ Θεός, μᾶλλον πως τῆς οὐσίας ὀνόματα· καὶ τούτων μᾶλλον ὁ Ὡν» και ὅτι ο Θεός αυτοαποκαλεῖται ὁ ὦν, «ὁ δὲ Ὡν ἀεὶ,

⁴⁷ Βασίλειος Μέγας Καισαρείας, *Ἀνατρεπτικὸς τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου*, PG 29, 585A.

⁴⁸ Ιωάννης Χρυσόστομος (αμφ.), *Εἰς Εὐτρόπιον*, 52:402.20.

⁴⁹ Δίδυμος Τυφλός, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*, 2:14.7.

⁵⁰ Βασίλειος Μέγας Καισαρείας, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 18:44.15.

καὶ τοῦτο αὐτὸς ἑαυτὸν ὀνομάζει», για την οποία σχολιάζει ὅτι «κυριωτέραν ταύτην εὐρίσκομεν», ἐνῶ «τῶν δ' ἄλλων προσηγοριῶν αἱ μὲν τῆς ἐξουσίας εἰσὶ προφανῶς, αἱ δὲ τῆς οἰκονομίας».⁵¹ Επιπλέον, με βάση τη θέση ὅτι ἡ τριαδικὴ θεότητα ἔχει κοινὰ ὀνόματα κατὰ τὴν οὐσία, ἀναφέρει: «Ὄνομα δὲ κοινὸν τῶν τριῶν ἔν, ἡ θεότης».⁵² Ὁ Γρηγόριος Νύσσης καὶ ὁ Ναζιανζηνός, ἀντιστρέφοντας τὴν θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι τὰ ὀνόματα ἀποκαλύπτουν τὴ φύση τῶν πραγμάτων, συμπεραίνουν ὅτι οἱ ὀνομασίες τοῦ Θεοῦ περιγράφουν τὴ φύση καὶ τὶς ἐνέργειές του καὶ ὄχι τὴν οὐσία του.⁵³

Ὁ φιλόσοφος καὶ θεολόγος ποῦ παγίωσε τὴ χριστιανικὴ ἀποφατικὴ θεολογία, ὁ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, περὶ ποῦ στα μέσα τοῦ 4ου αἰ., ἀναφέρει: «Καὶ διὰ γνώσεως ὁ Θεὸς γινώσκεται καὶ διὰ ἀγνωσίας. Καὶ ἔστιν αὐτοῦ καὶ νήσις καὶ λόγος καὶ ἐπιστήμη καὶ ἐπαφή καὶ αἴσθησις καὶ δόξα καὶ φαντασία καὶ ὄνομα καὶ τὰ ἄλλα πάντα, καὶ οὔτε νοεῖται οὔτε λέγεται οὔτε ὀνομάζεται». Για τὴ θεότητα ἀναφέρει: «Ἀνώνυμον μὲν, ὡς ὅταν φασι τὴν θεαρχίαν αὐτὴν ἐν μιᾷ τῶν μυστικῶν τῆς συμβολικῆς θεοφανείας ὁράσεων» καὶ «πολυώνυμον δέ, ὡς ὅταν αὐτὴν εἰσάγουσι φάσκουσιν: “ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν”, “ἡ ζωὴ”, “τὸ φῶς”, “ὁ θεός”, “ἡ ἀλήθεια”».⁵⁴

Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός στὶς ἀρχές τοῦ 8ου αἰ. ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης: «Εἷς ἔστιν ὁ Θεὸς ὑπὸ τε Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ Καινῆς κηρυττόμενος, ὁ ἐν Τριάδι ὑμνούμενός τε καὶ δοξαζόμενος».⁵⁵ Διευκρινίζει ὅτι «κυριώτερον πάντων τῶν ἐπὶ Θεοῦ λεγομένων ὀνομάτων εἶναι ὁ Ὄν» καὶ ὅτι «τὸ μὲν οὖν [ὁ Ὄν] αὐτοῦ τοῦ εἶναι παραστατικόν ἐστι καὶ οὐ τοῦ τι εἶναι, τὸ δὲ [Θεός] ἐνεργείας». Τον ἀποφατικὸ χαρακτηριστὴρα τῶν θεωνυμιῶν σχολιάζει ὡς ἐξῆς: «Χρὴ τοίνυν ἕκαστον τῶν ἐπὶ Θεοῦ λεγομένων οὐ, τί κατ' οὐσίαν ἐστί, σημαίνειν οἶσθαι, ἀλλ' ἢ, τί οὐκ ἐστι, δηλοῦν ἢ σχέσιν τινὰ πρὸς τι τῶν ἀντιδιαστελλομένων ἢ τι τῶν παρεπομένων τῇ φύσει ἢ ἐνεργείαν»· καὶ ἐπιπλέον «ὅλον γὰρ ἐν ἑαυτῷ συλλαβὼν ἔχει τὸ εἶναι οἶόν τι πέλαγος οὐσίας ἄπειρον καὶ ἀόριστον»,⁵⁶ ἐνῶ καταγράφει καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ ἐπισκόπου Βαβύλα: «Θεοῦ ὄνομα μὴ ζῆται· οὐ γὰρ εὐρήσεις».⁵⁷

⁵¹ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Λόγοι 30, 45.

⁵² Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Λόγος 40.

⁵³ Α. Κόλτσιου-Νικήτα, ὁ.π., σ. 163.

⁵⁴ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περὶ θείων ὀνομάτων*, 116-118, 198.4.

⁵⁵ Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 90.

⁵⁶ Ὁ.π., 9.

⁵⁷ Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἱερὰ παράλληλα*, Ο:19· πρβλ. Σέξτου γινῶμαι, 28.

Κατά τον 9ο αι. ο Νικήτας Βυζάντιος επανέλαβε την προ πολλού παγιωμένη θέση: «Καὶ γὰρ τὸν Θεὸν κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον ἀκατονόμαστον καὶ ἀνέκφραστον ἡμῖν καὶ ἀνώνυμον καὶ αἰ θεῖαι Γραφαὶ καὶ αἰ κοιναὶ ἔννοιαι παραδιδόασιν».⁵⁸ Ο Φώτιος Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, στα μέσα του ίδιου αιώνα, αναφέρει για το όνομα του Θεού: «Γράφεται δὲ καὶ γράμμασι τούτοις, ἰὼθ ἄλφ οὐαὺθ ἦθ [*Ἰαουή*];, δι' ὧν δηλοῦται τὸ ἀναρχόν τε καὶ ἀτελεῦτητον τοῦ Θεοῦ» καὶ ὅτι «τοῦτο γὰρ παρίστησιν καὶ τὸ ὁ Ὡν».⁵⁹ Για τον Συμεών τον Νέο Θεολόγο, στις αρχές του 11ου αι., το «ὄνομα δ' αὐτοῦ ἡμῖν οὐπω ἐγνώσθη, εἰ μὴ ὁ Ὡν ἄφραστος Θεός, ὡς εἶπεν· εἰ οὖν ἄφραστος, εἰ ὄνομα οὐκ ἔχει, εἰ ἀόρατος, εἰ ἀποκεκρυμμένος, εἰ ἀπρόσιτος, εἰ μόνος ὑπὲρ λόγον, ὑπὲρ ἔννοιαν οὐ μόνον τὴν βροτείαν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν τῶν αὐτῶν νόων».⁶⁰ Προς τα μέσα του 14ου αι. ο Γρηγόριος Παλαμάς ανέφερε: «Θεοῦ δὲ ὄνομα κύριον οὐκ ἔστιν εὐρεῖν καὶ ὃ δὲ ἔστιν εἰπεῖν ἐπὶ Πατρός καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἁγίου, ἔν ἐστι καὶ κατ' οὐδὲν διενήνοχεν».⁶¹ Τονίζοντας ὅτι ο Θεός εἶναι πρόσωπο καὶ συνεπὶς ἀναπτύσσει προσωπικὲς σχέσεις με τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον, ἀναφέρει: «Καὶ τῷ Μωυσεὶ δὲ χρηματίζων ὁ Θεὸς οὐκ εἶπεν “ἐγὼ εἰμι ἡ Οὐσία”, ἀλλ' “ἐγὼ εἰμι ὁ Ὡν”. οὐ γὰρ ἐκ τῆς οὐσίας ὁ Ὡν, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὄντος ἡ οὐσία· αὐτὸς γὰρ ὁ Ὡν ὅλον ἐν ἑαυτῷ συνεῖληφε τὸ εἶναι».⁶²

Ἡ ἀπόδοση ὁ Ὡν ὡς χριστολογικὸς τίτλος χρησιμοποιήθηκε στὴν ἐκκλησιαστικὴ εἰκονογραφία γιὰ νὰ περιγράψῃ ὀχι τὴν ἀπερινόητη τριαδικὴ φύση, ἀλλὰ τὴ μίαν ὑπόστασιν τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου ὡς τοῦ Γαβριὲλ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.⁶³

IV. Μορφή καὶ προφορά

Δεν εἶναι δυνατόν νὰ υπάρξῃ μίαν καὶ μοναδικὴ «ορθή» προφορά τοῦ Τετραγράμματος γιὰ διάφορους λόγους, ὅπως: α. ἡ ἱστορικὴ εξέλιξη τῶν γλωσσῶν

⁵⁸ Νικήτας Βυζάντιος, *Ἀνατροπὴ τῆς παρὰ τοῦ Ἀραβος Μωάμετ πλαστογραφηθείσης Βίβλου*, 3:8.

⁵⁹ Φώτιος Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐπιστολὲς πρὸς Ἀμφιλόχιον* 162, 163.

⁶⁰ Συμεών Νέος Θεολόγος, *Ὑμνοὶ θεῶν ἐρώτων*, 21.255.

⁶¹ Γρηγόριος Παλαμάς, *Ὁμιλία* 57.

⁶² Γρηγόριος Παλαμάς, *Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχάζόντων*, 3:2.12· Γ. Μαρτζέλος, *Ορθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικὸς προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας*, τόμ. II, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 58.

⁶³ Θεόδωρος Στουδίτης, *Ναυκρατίῳ τέκνῳ* (Ἐπιστολή 411· PG 99, 1296AB).

σε διάστημα χιλιετιών· β. η δομή και οι τρόποι καταγραφής της εβραϊκής γλώσσας· γ. η ύπαρξη διαφόρων εβραϊκών διαλέκτων, τόσο στη γη του Ισραήλ όσο και στη διασπορά· δ. η αδυναμία άλλων γλωσσών, όπως τα ελληνικά και τα λατινικά, να αποδώσουν σημειτικούς φθόγγους κ.ά. Εντούτοις, με βάση τα τέσσερα εβραϊκά σύμφωνα, επιχειρείται η τεχνητή αποκατάσταση μιας «αρχικής» αρχαίας προφοράς κατά την εποχή του Μωυσή (περ. 13ος αι. π.Χ.). Στην πραγματικότητα όμως προς τα τέλη της ελληνιστικής περιόδου και έπειτα αρχίζουν να εμφανίζονται επαρκή στοιχεία ως ενδείξεις για το φωνηεντισμό πλήρους ή μέρους του ιερού Τετραγράμματος. Είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμη και στα τέλη του 2ου αι. π.Χ., δηλαδή και μετά την ολοκλήρωση της μετάφρασης των Ο΄, δεν είχαν αναπτυχθεί σταθερές παραδόσεις φωνηεντισμού του εβραϊκού κειμένου.⁶⁴ Έκτοτε παρουσιάζεται μεγάλη ποικιλία ελληνικών αποδόσεων του εβραϊκού όρου μέσα σε ιουδαϊκά, χριστιανικά και συγκρητιστικά περιβάλλοντα, όπως *Ιαώ* (1ος αι. π.Χ.), *Ιευώ* (1ος-2ος αι. μ.Χ.), *Ιαβώ* (2ος αι.), *Ιαου[έ]* (3ος αι.), *Ιαωά/Ιεωά* (3ος-4ος αι.), *Ιαβέ/Ιαβά* (4ος-5ος αι.), *Ιεχωβά/Ιεωβά* (17ος αι.) και *Γιαχβέ/Ιαχβέ* (20ός αι.). Παρόμοια υπήρξε η κατάσταση στα λατινικά (με όρους όπως *Iao/Iaho*, *Iaou*, *Ioua*, *Iehue/Iahue*, *Ieoua/Iehoua/Iehouah* κ.λπ.) και εν συνεχεία, με ανάλογες προσαρμογές, στις ρομανικές (λατινογενείς) και στις γερμανικές (τευτονικές) γλώσσες.

Έμφαση στην ακριβή προφορά του Τετραγράμματος παρατηρείται σε ελληνικά μαγικά συγγράμματα, όπου επιζητείται να επικληθεί «τὸ ἀληθινὸν ὄνομα καὶ αὐθεντικὸν ὄνομα» του Θεού.⁶⁵ Αντίστοιχη έμφαση στη θεουργική δύναμη της εκφοράς του θεϊκού ονόματος παρατηρείται αργότερα σε καμπαλιστικές διδασκαλίες. Για τον Τερτυλλιανό και τον Ωριγένη τα μυστικά ονόματα του Θεού, του Χριστού ή των δαιμόνων είχαν πράγματι υπερφυσικές δυνάμεις, που ενεργοποιούνταν με την ορθή επίκλησή τους.⁶⁶

Η μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης των Εβδομήκοντα, προσλαμβάνοντας ελληνιστικά γλωσσικά και πολιτιστικά στοιχεία, απέδωσε ερμηνευτικά τόσο την άπαξ λεγόμενη φράση *Εχγέχ Ασέρ Εχγέχ* (יהיח אשר יהיח, Εξ 3,14) με όρους πλατωνικής ορολογίας ως *ἐγώ εἰμι ὁ ὢν* όσο και το Τετραγράμματο με

⁶⁴ St. Schorch, «The Septuagint and the Vocalization of the Hebrew Text of the Torah», στο *XII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies, Leiden 2004*, Brill, Λέιντεν-Βοστώνη 2006, σ. 43.

⁶⁵ K. Preisendanz (επιμ.), *Papyri Graecae Magicae*, Teubner, Στουτγάρδη 1973-1974, 1:36· 13:622, 638· 14:21· *TDNT* «ὄνομα ὀνομάζω».

⁶⁶ R. Kieckhefer, *Η μαγεία στο Μεσαίωνα*, Κωσταράκης, Αθήνα 1993, σ. 70· Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *ό.π.*, σ. 161.

το ουσιαστικοποιημένο επίθετο *Κύριος*, τον όρο *Θεός* και σπανιότερα *Δεσπότης*.⁶⁷ Είναι αξιοσημείωτο ότι τα αρχαιότερα σωζόμενα χειρόγραφα των Ο' διατηρούν εντός του ελληνικού κειμένου το Τετραγράμματο με παλαιοεβραϊκούς (π.χ., 8 ενΧΙΓτ, τέλη 1ου αι. π.Χ.), αραμαϊκούς «τετράγωνους» χαρακτήρες (Papyrus Fouad 266b (848), μέσα 1ου αι. π.Χ.)⁶⁸ ή χρησιμοποιούν τη μεταγραφή *Ιαώ*.⁶⁹ Τον 2ο αι. μ.Χ. πρώτα ο Ακύλας, κατόπιν ο Θεοδοτίων και στα τέλη 14ου-αρχές 15ου αι. η *Graecus Venetus*⁷⁰ απέδωσαν τη φράση *Εχγέχ Ασέρ Εχγέχ* ως *ἔσομαι [ὁς] ἔσομαι*, η ελληνική καραϊτική Πεντάτευχος του 1547 ως *νὰ εἶμαι ὁς νὰ εἶμαι* (δηλαδή «θα είμαι εκείνος που θα είμαι»), ενώ σύγχρονες μεταφράσεις το απέδωσαν «εγώ είμαι εκείνος που είμαι» (ΜΠΚ) και «ΘΑ ΑΠΟΔΕΙΧΤΩ ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΘΑ ΑΠΟΔΕΙΧΤΩ» (ΜΝΚ).

Όσον αφορά το εβραϊκό βιβλικό κείμενο που παράχθηκε από τους Μασορίτες κατά τον 6ο ως τον 10ο αι. μ.Χ., πιστεύεται ότι, από σεβασμό στη μακρά παράδοση αποφυγής προφοράς του Τετραγράμματος, επισημειώθηκαν μεταξύ των τεσσάρων συμφώνων του τα φωνηεντικά σημεία με τρόπο που

⁶⁷ Με τον όρο *Κύριος* αποδίδουν οι Ο' περισσότερους από είκοσι εβραϊκούς όρους και συνδυασμούς όρων, μεταξύ των οποίων και τους εξής: *Γιαχ*, *Αδονάι* («Κύριος»), *Ελ* («Θεός») και *Ελοχίμ* («Θεός»/«Θεοί»). Πρβλ. E. Hatch, H. A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and the other Greek Versions of the Old Testament*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1897-1906, «κύριος». T. Muraoka, *A Greek-Hebrew/Aramaic Two-way Index to the Septuagint*, Peeters Publishers, Λουβαίν 2010, «κύριος».

⁶⁸ Α. Χαστούπης, *Μελέται εισαγωγικά εις την Παλαιάν Διαθήκην*, Αθήνα 1973, σ. 86, 88.

⁶⁹ Το γεγονός αυτό εκ των πραγμάτων θεμελιώνει τη νεότερη άποψη ότι οι Ο' αρχικά δεν απέδωσαν το Τετραγράμματο με τον όρο *Κύριος*, ο οποίος ούτως ή άλλως ήταν ασυνήθιστος ως προσδιορισμός για τον Θεό εντός του ιουδαϊσμού (H. Conzelmann, *An Outline of the Theology of the New Testament*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1969, σ. 83), αλλά διατήρησαν κάποια μορφή του Τετραγράμματος. Μία άλλη άποψη αποδίδει το φαινόμενο αυτό σε ένα δεύτερο στάδιο μιας εβραϊζουσας εξαρχαϊστικής αναθεώρησης των Ο' (E. Würthwein, *The Text of the Old Testament. An Introduction to the Biblia Hebraica*, Eerdmans, Μίσιγκαν² 1994, σ. 69, 190. M. Rösel, «The Reading and Translation of the Divine Name in the Masoretic Tradition and the Greek Pentateuch», *Journal for the Study of the Old Testament*, 31/4 (2007), σ. 416).

⁷⁰ Η *Graecus Venetus* απέδωσε το Τετραγράμματο με τους όρους *Οντωτής*, *Οντουργός* και *Ουσιωτής*. Σχετικά με αυτήν την «παλαιοτάτη και σπουδαιοτάτη των νεωτέρων ελληνικών μεταφράσεων» αλλά και την καραϊτική Πεντάτευχο που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1547, βλ. Π. Μπρατσιώτης, *Εισαγωγή εις την Παλαιάν Διαθήκην*, Αθήνα 1975 (1η εκδ. 1936), σ. 637-639 και Στ. Καλαντζάκης, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 181.

να υπενθυμίζει στον αναγνώστη την ανάγνωση υποκατάστατων θεωνυμίων αντί του יהוה . Η μεγάλη συχνότητα εμφάνισης του Τετραγράμματος προφανώς είχε ως συνέπεια να μη σημειώνεται αυτή η διαφοροποίηση γραμμένου-αναγνωστέου («κεθίβ-κερέ»), φαινόμενο που αναφέρεται ως «συνεχές κερέ» («qere perpetuum»). Ως αποτέλεσμα, στο μασοριτικό κείμενο το Τετραγράμματο φωνηεντίστηκε κυρίως ως *Γιεχβάχ* (יהוה , κερέ του *Αδονάι* ή του *Σεμά*) και *Γιεχβίχ* (יהוה κερέ του *Ελοχίμ*) και ελάχιστες φορές ως *Γιεχωβάχ* (יהוה).⁷¹

Οι αποδόσεις του ιερού Τετραγράμματος τύπου *Ιαώ* (/iaō/) αποτελούν την αρχαιότερη μαρτυρούμενη ελληνική μεταγραφή του ή πιθανότατα τμήματός του. Προφανώς πρόκειται για τη μεταγραφή *Γιαώχ*, *Γιαχώ* ή *Γιαχού*

⁷¹ Έχει διατυπωθεί η θέση ότι παρά τη δημοσιότητα και την αυθεντικότητα που αποδόθηκε επί μακρόν στην άποψη της ένθεσης των φωνηέντων του *Αδονάι* εντός του Τετραγράμματος ως υπόδειξη στον δημόσιο αναγνώστη να αναγνώσει *Αδονάι* αντί του Τετραγράμματος, τα στοιχεία που την υποστηρίζουν είναι ανεπαρκή (J. Levy, «The Tetra(?)grammaton», *The Jewish Quarterly Review*, 15/1 (1902), σ. 98). Στον Κώδικα του Λένινγκραντ B 19^a (1008 μ.Χ.) το יהוה φωνηεντίζεται ανάλογα με τους περιεχόμενους όρους και τη μορφή τους κατά κύριο λόγο ως *Γιεχβάχ* (יהוה , κερέ /e/ και /a/ του *Αδονάι* ή του *Σεμά*) και *Γιεχβίχ* (יהוה , κερέ /e/ και /i/ του *Ελοχίμ*) και μερικές φορές ως *Γιεχωβά* (יהוה (Γεν 3,14)), *Γιεχβίχ* (יהוה , με μακρό ε, αντίστοιχο του κλασικού ελληνικού η (Γεν 15,2· 15,8)), *Γιαχβάχ* (יהוה (Ψλ 144,15)), *Γιεχωβίχ* (יהוה (3 Βασ/1 Βασ 2,26) και με μακρό ε יהוה (Κρ 16,28)) (G. Gertoux, *ό.π.*, σ. 138). Η μορφή που εμπεριέχει επακριβώς τα φωνηεντικά σημεία της λέξης *Αδονάι* (אֲדֹנָי) είναι יְהוָה (/jähōwāh/) και σπανιότατα απαντά στα μασοριτικά χειρόγραφα. Το γεγονός ότι ο συνήθης μασοριτικός φωνηεντισμός δεν περιλαμβάνει το μεσαίο ο (χόλεμ), όπως θα απαιτούνταν από το *Αδονάι* ή το *Ελοχίμ*, και ότι προτείνονται πολύπλοκες γραμματικές διαδικασίες για να ερμηνευθούν οι ποικίλοι φωνηεντισμοί οδήγησε σύγχρονους ερευνητές να θεωρήσουν το αραμαϊκό *Σεμά* (שֵׁמָּה , /šəmə/, «Όνομα») το κερέ που ενέθεσαν οι Μασορίτες στο Τετραγράμματο (Kr. de Troyer, «The Names of God, their Pronunciation and their Translation. A Digital Tour of Some of the Main Witnesses», *lectio difficilior*, 2 (2005), σ. 3, 4· E. J. Bickerman, *The Jews in the Greek Age*, Harvard University Press, Μασσαχουσέτη 1988, σ. 265· M. Rösel, *ό.π.*, σ. 412). Το κερέ /e/-/o/-/a/, το οποίο εμφανίζεται σε μεταγενέστερα χειρόγραφα, είχαν υιοθετήσει η *Biblia Hebraica* του R. Kittel (1906) και το κείμενο του C. D. Ginsburg (*Massoretico-Critical Text of the Hebrew Bible*, Λονδίνο 1926), το οποίο όμως αντικαταστάθηκε στη νεότερη *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (1968) με το αρχαιότερο κερέ /e/-/i/-/a/ (Π. Μπρατσιώτης, *Ο προφήτης Ησαΐας. Εισαγωγή, κείμενον Ο', μετάφρασις, σχόλια*, τχ. Α', Π. Χ. Συνοδινός, Αθήνα 1956, σ. 45· G. Gertoux, *ό.π.*, σ. 144). Όσον αφορά τη φράση της *Εξόδου* *Εχγέχ Ασέρ Εχγέχ*, αυτή μπορεί να αποδοθεί από τα εβραϊκά ως «θα είμαι αυτός που θα είμαι», «θα γίνω οτιδήποτε με ευαρεστεί», «θα είμαι αυτός που θα αποδειχτώ» ή «θα αποδειχτώ αυτό που θα αποδειχτώ» (TLOT 1:363· J. Br. Rotherham, *Emphasized Bible*· HALOT 2271 יהוה).

(επίσης *Γιεχού* και *Γιωχού*) του εβραϊκού τριγράμματος יהי.⁷² Η μορφή αυτή εμφανίζεται σε κλασικές-παγανιστικές πηγές (όπως Διόδωρος Σικελιώτης και Βάρρων στην προχριστιανική εποχή), σε ιουδαϊκούς κύκλους, όπως τεκμαίρεται από ένα από τα αρχαιότερα σωζόμενα χειρόγραφα των Ο' (4QpaplxxLev^b, 1ος αι. π.Χ.), και σε βιβλικά ονομαστικά (είδος λεξικού ονομάτων· π.χ., στον πάπυρο P.Oxy 2745 του 3ου αι. μ.Χ.), γεγονός που υποδηλώνει ότι οι αρχαιότερες χρήσεις του όρου δεν είχαν μυστηριακή χροιά.⁷³ Αργότερα η απόδοση αυτή χρησιμοποιήθηκε από γνωστικούς κύκλους και εμφανίζεται έκτοτε σε μαγικούς πάπυρους και σε μυστηριακά συγγράμματα, επιγραφές, φυλαχτά και αντικείμενα τέχνης. Η μεταγραφή *Ίαω* χρησιμοποιείται περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη από τους αρχαιότερους χριστιανούς συγγραφείς σε αναφορές στον Θεό της Παλαιάς Διαθήκης, ο οποίος «ἐστὶν ὁ τῶν ὅλων Θεός».⁷⁴ Μεταγενέστερα ονομαστικά και συγγραφείς αναφέρουν ότι *Ιαώ* σημαίνει στα εβραϊκά «ἀόρατον»⁷⁵ ή καταχρηστικά «σωτηρία».⁷⁶

Η τρέχουσα communis opinio θεωρεί ορθότερη τη δυσύλλαβη μορφή τύπου *Γιαχβέ* (/jahve/). Πρόκειται για ελληνική μεταγραφή του πλήρους εβραϊκού Τετραγράμματος יהוה, φωνηεντισμένου ως יהי ή, πιθανότατα, της συντετμημένης τριγράμματος μορφής יהי.⁷⁷ Αυτή η μορφή του Τετραγράμματος εμφανίστηκε στο δεύτερο μισό του 16ου αι. σε έργο του G. Gènebrard (1567) ως *Iahué*, και στη συνέχεια στα έργα του J. Simonis (1793) ως *Jave*, του Γ. Γεσένιου (1815) ως יהי ή, και του H. Ewald (1835) ως *Jahve*.⁷⁸ Στις αρχές του 20ού αι. δημοσιεύσεις του R. Kittel και του G. R. Driver συντέλεσαν καθορι-

⁷² W. F. Albright, *Yahweh and the Gods of Canaan. A Historical Analysis of Two Contrasting Faiths*, The Athlone Press University of London, Λονδίνο 1968, σ. 228· R. de Vaux, «The Revelation of the Divine Name YHWH», στο J. Durham, J. Porter, *Proclamation and Presence*, Mercer University Press, Τζώρτζια 1983, σ. 51· M. Rösel, ό.π., σ. 417.

⁷³ Fr. E. Shaw, *The Earliest Non-mystical Jewish Use of Iaw*, διδ. διατρ., University of Cincinnati, Arts & Sciences: Classics, 2002, σ. 8.

⁷⁴ Κύριλλος Αλεξανδρείας, *Ἐξηγήσεις εἰς τὸν προφήτην Ἀγγαῖον*, PG 71, 1032D.

⁷⁵ Ιωάννης Τζέτζης, *Ιστορίαι (Χιλιάδες)*, 7:126.245.

⁷⁶ Κύριλλος Αλεξανδρείας, *Υπόμνημα εἰς τὸν Ματθαῖον*, ἐδ. 1:1 (ἀπόσπ. 1)· Ψευδο-Ζωναράς, *Συναγωγή λέξεων*, «Ἰαώ»· Γεννάδιος Σχολάριος, *Γραμματική*, «ια».

⁷⁷ Fr. M. Cross Jr., D. N. Freedman, *Studies in Ancient Yahwistic Poetry*, Eerdmans, Μίσιγκαν-Καίμπριτζ 1997, σ. 40.

⁷⁸ G. Moore, «Notes on the Name יהוה. III. The Pronunciation Jahvoh», *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 25/4 (1909), σ. 315.

στικά στη γενικότερη καθιέρωση αυτής της μορφής. Πρόκειται για σύγχρονη λόγια, συμβατική αποκατάσταση, η οποία βασίζεται στην ετυμολογική ερμηνεία που θεωρείται ότι γίνεται στο Εξ 3,14, στην αναλογία των αμοριτικών ονομάτων (π.χ., *Ιαβί-ιλά*, *Ιαβί-Αντού*, *Ιαβί-Δαγάν*), και σε ελληνικές μεταγραφές εκκλησιαστικών συγγραφέων (*Ίαουέ* και *Ίαβέ*, 3ος-5ος αι.).⁷⁹ Στη νεοελληνική γλώσσα η φωνητική μεταγραφή *Γιαχβέ* εμφανίστηκε αρχικά αμετάφραστη ως *Jahve/Jahveh* προς τα τέλη του 19ου αι.,⁸⁰ λεξικογραφήθηκε αρχικά ως *Ιαβέ* και εισήλθε ως γλωσσικό δάνειο στη μορφή *Γιαχβέ* στις αρχές του 20ού αι. μέσω συγγραμμάτων λόγιων και καθηγητών,⁸¹ ενώ ο Αθανάσιος Χαστούπης περιέλαβε τη μορφή *Γιαχβέ* στο κείμενο της μετάφρασης της Παλαιάς Διαθήκης (1955).

Η τρισύλλαβη μορφή τύπου *Ιεχωβά* (/jehova/) εμφανίστηκε σποραδικά ως

⁷⁹ R. de Vaux, ό.π., σ. 51. Εντούτοις, δεν είναι βέβαιο ούτε το κατά πόσο τα αρχαία αμοριτικά ονόματα αφορούν τον βιβλικό Θεό ούτε ο βαθμός συνεισφοράς αυτής της βορειοδυτικής σημαντικής γλώσσας στην εβραϊκή ετυμολόγηση, λαμβάνοντας υπόψη και τις γλωσσικές μεταβολές κατά την πάροδο του χρόνου (Β. Βέλλας, *Θρησκευτικά προσωπικότητες της Παλαιάς Διαθήκης*, Έννοια, Αθήνα 2008, σ. 76· Β. Payne, «hāwā: Yahweh», στο R. Harris, G. I. Archer Jr., B. Waltke (επιμ.), *Theological Wordbook of the Old Testament*, τόμ. I, Moody Press, Σικάγο 2003, σ. 210· C. H. Cornill, *The Culture of Ancient Israel*, The Open Court Publishing, Σικάγο-Λονδίνο 1914, σ. 17). Οι μεταγραφές *Ίαουέ*, *Ίαβέ* και *Ίαβαί* δεν περιγράφουν την εβραϊκή προφορά, αλλά αφορούν την προφορά του θεϊκού ονόματος από τους Σαμαρείτες ή από γνωστικά κινήματα (Επιφάνιος Σαλαμίνος, *Πανάριον*, 2.86.9,13· Θεοδώρητος Κύρου, *Έρωτήσεις εις την Όκτάτευχον*, 112.18· *Αίρετικής κακομυθίας επίτομη*, 83:460.15· Γεώργιος Μοναχός, *Χρονική ιστορία*, 1:19 (30:1)· Φώτιος, *Έπιστολή προς Άμφιλόχιον*, 162.122). Πέραν τούτου, η σαμαρειτική μαρτυρία ελάχιστα μπορεί να συνεισφέρει στο ζήτημα της ορθής εβραϊκής προφοράς, καθώς οι Σαμαρείτες είχαν πάψει να χρησιμοποιούν το θεϊκό όνομα ήδη από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., ενώ υπάρχει περίπτωση να το πρόφεραν μόνο όταν έδιναν όρκο (Ε. J. Bickerman, ό.π., σ. 266· L. Blau, ό.π., σ. 119). Επιπλέον, η αμφίβολη ανάγνωση *Ίαουέ* (v.l. *Ίαού*, *Ίά Ούαι* και *Ίά Ουέ*) του Κλήμεντος Αλεξανδρείας (*Στρωματείς*, 5:6.34.5), η αστάθεια που παρατηρείται τόσο στην ελληνική όσο και στην κοπτική απόδοση του όρου εκείνη την εποχή, καθώς και τα μυστηριακά-συγκρητιστικά συμφραζόμενα αναδεικνύουν την ισχύότητα της συγκεκριμένης απόδοσης ως καθοριστικού τεκμηρίου για την εβραϊκή προφορά.

⁸⁰ Βλ., π.χ., P. Schroeder, «Περί της μωαβιτικής επιγραφής του Μεσά», μτφρ. Δ. Πληθωνίδης, *Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμ. VI, Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1873, σ. 126.

⁸¹ Όπως ο Θ. Βορέας (*Ιεχωβά/Jahve*), ο Κ. Καλλίνικος (*Ιεχωβά/Γιεχωβά/Γιάχβε*), ο Η. Μηνιάτης (*Ιεχωβά/Ιαβέ*), ο Β. Αντωνιάδης (*Ιεχωβά/Yehova/Yahvé*), ο Β. Βέλλας (*Jahve/Γιαχβέ*), ο Π. Μπρατσώτης (*Jahve/Ίαβέ*).

μασοριτικός φωνηεντισμός του Τετραγράμματος στο βιβλικό κείμενο κατά τον 9ο-10ο αι. μ.Χ. και παγιώθηκε ως τον 15ο αι.⁸² Με βάση κυρίως το φωνηεντισμένο μασοριτικό κείμενο και πιθανώς αρχαιότερες ελληνικές αποδόσεις, όπως *Ιαωά/Ιεωά* (3ος-4ος αι.) και *Ιαβέ/Ιαβά* (4ος-5ος αι.), εβραϊστές και ουμανιστές λόγιοι πρότειναν έκτοτε ποικίλες αποδόσεις του Τετραγράμματος στα λατινικά, όπως *Ieue* (Ιωακείμ ο εν Φιόρε, πάπας Ιννοκέντιος Γ', τέλη 12ου αι.), *Yohoua* (R. Martini, μέσα 13ου αι.· *Jehona* σε χειρόγραφο του 14ου αι.), *Yehabe* (A. de Valladolid, μέσα 14ου αι.), *Ieoa/Iehoua* (Νικόλαος Κουζάνος, αρχές 15ου αι.) και *Iehouah* (Π. Γαλατίνος· οι W. Tyndale και Λούθηρος το περιέλαβαν επίσης στις βιβλικές μεταφράσεις τους στις αρχές του 16ου αι.).⁸³ Η συγκεκριμένη μορφή (יהוה) θεωρείται παραδοσιακή, καθώς επικράτησε στην Ευρώπη από τον 14ο ως τις αρχές του 20ού αι.⁸⁴ Κατά τον 17ο αι. έγινε αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ των «αδονιστών» και των «ιεχωβιστών» λογίων – οι μεν πίστευαν ότι τα φωνήεντα της λέξης *Ιεχωβά* δεν της ανήκουν κανονικά, αλλά προέρχονται από τις λέξεις *Αδονάι* και *Ελοχίμ*, ενώ οι δε υποστήριζαν την ορθότητα και αυθεντικότητα της μορφής *Ιεχωβά*.⁸⁵ Στην ελληνική γραμματεία, ο εξελληνισμένος όρος *Ιεχωβά* περιελήφθηκε στην *Ορθόδοξο ομολογία* του Πέτρου Μογίλα το 1643,⁸⁶ λεξικογραφήθηκε λίγο αργότερα και επικράτησε στη συνέχεια στα ελληνικά γράμματα,

⁸² Βλ. σημ. 71.

⁸³ G. Moore, «Notes on the Name יהוה. I. The Pronunciation Jehovah», στο *Old Testament and Semitic Studies*, τόμ. I, The University of Chicago Press, Σικάγο 1908, σ. 145, 154. Υπέρ μιας μορφής αυτού του τύπου συνηγορούν μεταξύ άλλων τα θεοφόρα ονόματα που περιέχουν μέρος του Τετραγράμματος στην αρχή τους, τα στοιχεία που υποδεικνύουν ότι το όνομα πρέπει να αποτελούνταν από τρεις συλλαβές με το μεσαίο φωνήεν να είναι /o/ ή /u/, οι αρχές μεταγραφής ονομάτων που παρατηρούνται στην περίπτωση συγγενών ονομάτων στους Ο' και η μαρτυρία των πρωτοχριστιανικών σημειτικών και ελληνικών μαγικών κειμένων (G. Buchanan, «How God's Name was Pronounced», *Biblical Archaeology Review*, 21/2 (1995), σ. 31· Chr. Caragounis, «The Error of Erasmus and Un-greek Pronunciations of Greek (second part)», *ΔΒΜ*, 15 (1996), σ. 76· R. Kotansky, J. Spier, «The "Horned Hunter" on a Lost Gnostic Gem», *The Harvard Theological Review*, 88/3 (1995), σ. 318.

⁸⁴ A. Marjanen, «A Nag Hammadi Contribution to the Discussion about the Pronunciation of the Tetragrammaton», στο T. Harviainen, H. Juusola, J. Laulainen (επιμ.), *Verbum et Calamus*, The Finnish Oriental Society, Ελσίνκι 2004, σ. 2.

⁸⁵ Ch. Buck, *A Theological Dictionary*, A. Griggs & K. Dickinson, Φιλαδέλφεια 1815, σ. 10.

⁸⁶ Η *Ομολογία* συντάχθηκε από τον Π. Μογίλα το 1638, επικυρώθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τα πατριαρχεία Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων το 1643 και τυπώθηκε το 1667. Προφανώς μεταφράστηκε από τα ρωσικά στα λατινικά από τον Π.

ενώ περιελήφθηκε από τον Νεόφυτο Βάμβα στο κείμενο της νεοελληνικής απόδοσης της Παλαιάς Διαθήκης στη μορφή *Ιεοβά* (1832).

Το διγράμματο י (Ιά ή Γιαχ) εμφανίζεται: α. ως αυτοτελές όνομα (είκοσι έξι φορές στην Παλαιά Διαθήκη, σε συμφραζόμενα ποιητικά ή εξυμνητικά για τον Θεό), όντας συντετμημένος τύπος του πλήρους Τετραγράμματος· β. ως μέρος της έκφρασης *Άλληλούια* (είκοσι τέσσερις φορές στην Παλαιά Διαθήκη και τέσσερις φορές στην Καινή), που σημαίνει «Αΐνεΐτε τὸν Ἰά»⁸⁷ ή «Αἶνον τῷ Θεῷ Ἰαώ».⁸⁸ γ. ως τμήμα θεοφόρων ονομάτων στην αρχή τους (*Ιεχώ/-Ιω/-Ιε/-Ιη-*) ή στο τέλος τους (*-ίας/-ιού/-ιαχού*).

V. Ετυμολογία και σημασία

Δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς την ετυμολογία και τη σημασία του θεϊκού ονόματος. Έχουν γίνει ποικίλες προσεγγίσεις και έχουν δοθεί πολυάριθμες ερμηνείες του εβραϊκού όρου με διαφορετικό βαθμό βαρύτητας και αποδοχής. Επιπλέον, όπως συμβαίνει συχνά στην ιστορία της θρησκείας, η θεολογική σημασία του θεϊκού ονόματος μπορεί να απέχει κατά πολύ από τη φιλολογική-γλωσσολογική σημασία του όρου. Αναφέρονται ενδεικτικά οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις: α. το όνομα *Γιαχβέ* έχει αιγυπτιακή ετυμολογία που προέρχεται από τις λέξεις *Γιαχ* (*Yah*, «φεγγάρι») και *ουεά* (*we3*, «ένα»)⁸⁹. β. έχει αραβική ετυμολογία από το *Για-χουβά* (*Ya-huwa/Ya-huwa*, «Ω, αυτός!»), μια δερβίσικη κραυγή.⁹⁰ γ. προέρχεται από τη βορειοδυτική σημιτική ρίζα *hwy* («είμαι»), όπως εμφανίζεται σε ονόματα όπως το *Γιαβί-ιλά* (*Yawi-ila*)· δ. με βάση την αραβική ρίζα *χαβάι* (*hāwāy*, «πέφτω», αντίστοιχο του

Νικούσιο και από τα λατινικά στα ελληνικά από τον Μ. Συρίγο. Το πλήρες κείμενο περιέχεται στο έργο του Ι. Καρμίρη, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου και Καθολικής Εκκλησίας*, τόμ. ΙΙ, Αθήνα 1953, σ. 597.

⁸⁷ Ευσέβιος Καισαρείας, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, ψαλμός 146, PG 24, 65· Θεοδώρητος Κύρου, *Ερμηνεία εἰς τοὺς ψαλμοὺς*, ψαλμός 146, PG 80, 1980Α· Μιχαήλ Ψελλός, *Περὶ τῶν ψαλμῶν*, 1:136, ο οποίος, σχολιάζοντας την αδυναμία της ελληνικής απόδοσης του όρου, αναφέρει: «Οὐκ ἀκριβῶς δὲ πρὸς τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν τὸ ὄνομα μετενήνεκται, ἀλλ' ὅπερ ἐστὶν ἡμῖν τὸ πανσθενές, τοῦτο τῇ Ἑβραϊδὶ γλῶσσῃ τὸ ἱκανόν».

⁸⁸ Ιωάννης Χρυσόστομος (νόθο), *Προθεωρία εἰς τοὺς ψαλμοὺς*, ψαλμός 104, PG 55, 653.

⁸⁹ W. Kaiser Jr., F. E. Gaebelin, *The Expositor's Bible Commentary*, τόμ. ΙΙ: «Exodus», Zondervan, Μίσιγκαν 1990, σ. 324.

⁹⁰ M. Buber, *Moses Revelation and Covenant*, Humanity Books, Νέα Υόρκη 1998, σ. 50.

εβραϊκού *hāwāh*, «γίνομαι», από το οποίο παράγονται και τα ουσιαστικά «καταστροφή» και «συμφορά»), προσδιορίζεται ως ο «καταπίπτων» (διάθεση καλ), ο Θεός που πέφτει στη γη σαν μετεωροειδής, ή ο «καταρρίπτων» (διάθεση ιφίλ), ο Θεός των βροντών και της θύελλας, που συντρίβει τους εχθρούς του. Από την ίδια αραβική ρίζα προέρχεται και η σημασία «αγαπώ», «ενεργώ με πάθος», και αντίστοιχα το εβραϊκό ουσιαστικό που σημαίνει «επιθυμία», και συνεπώς ο Γιαχβέ είναι «αυτός που αγαπά», ο «παθιασμένος».⁹¹ Ε. παράγεται από το εβραϊκό ουσιαστικό *χου* (/hū/, «αυτός»), όπως στο *Ησ* 43,10: «Εγώ είμαι [αυτός, δηλαδή ο ίδιος]» και στο *Ψλ* 102,28: «Εσύ παραμένεις ο ίδιος».

Οι περισσότερες από τις προταθείσες ερμηνείες ενώ μπορεί να έχουν γλωσσολογικό ενδιαφέρον, δεν είναι επαρκείς θεολογικά και καμία δεν οδηγεί στον Γιαχβέ της Παλαιάς Διαθήκης.⁹² Εντούτοις, είναι δυνατόν να προσεγγίσουμε ικανοποιητικά τη σημασία του ονόματος με βάση τους κανόνες γραμματικής και μέσω σύγκρισης με άλλα γνωστά εβραϊκά λεκτικά μορφώματα. Σύμφωνα με την πιθανότερη ετυμολογία, ο όρος *Γιαχβέ* είναι ρήμα και παράγεται από τη ρίζα *χβχ* (*hwh*/חַוּ, μεταγενέστερη μορφή *hyh*/יָהּ), που σημαίνει «είμαι», «γίνομαι», «αποδεικνύομαι ότι είμαι», «συμπεριφέρομαι», «ενεργώ», «συμβαίνω» και χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο όχι με την έννοια της παθητικής ή στατικής ύπαρξης, αλλά με την έννοια της ενεργούσας ύπαρξης προς τους άλλους.⁹³ Είναι δυνατόν να σημαίνει στη μη τετελεσμένη κατάσταση (προθηματική κλίση) του ρήματος: α. στη βασική (*καλ*) ενεργητική διάθεση «αυτός που (θα) είναι», «αυτός που υπάρχει», «αυτός που αποδεικνύεται ενεργός» ως πρόσωπο που είναι παρόν, που διατηρεί σχέσεις και ενεργεί ανάλογα· β. στην έμμεση ενεργητική (*ιφίλ*) διάθεση «αυτός που κάνει να γίνουν/υπάρχουν» ως δημιουργός και ζωοδότης, «αυτός που κάνει να γίνονται» ως εκπληρωτής των υποσχέσεών του.⁹⁴

Στη βιβλική σκέψη ο Θεός έχει όνομα, το οποίο αποδίδει στον εαυτό του και μέσω αυτού αποκαλύπτεται. Οι ονομασίες που αποδίδονται στον Θεό αναφέρονται κατά κύριο λόγο στη σχέση του με πρόσωπα παρά με τον φυσι-

⁹¹ R. de Vaux, *ό.π.*, σ. 59.

⁹² L. Köhler, *Old Testament Theology*, The Westminster Press, Φιλαδέλφεια 1957, σ. 43.

⁹³ *TLOT* 1,360· 2,523· *TDOT* 5,513.

⁹⁴ X. Léon-Dufour (επιμ.), *ό.π.*, σ. 213· L. Koehler, W. Baumgartner, *ό.π.*, σ. 369· A. Davidson, *The Theology of the Old Testament*, Charles Scribner's Sons, Νέα Υόρκη 1904, σ. 55· J. Exell, *Homiletical Commentary on the Old Testament Genesis*, Funk & Wagnalls Co, Νέα Υόρκη 1892, σ. 39.

κό κόσμο.⁹⁵ Σε αντίθεση με τις άλλες εθνικές-τοπικές θεότητες, που είτε είναι πολυώνυμες είτε τηρούν τα ονόματά τους μυστικά, ο Γιαχβέ έχει μόνο ένα όνομα, το οποίο γνωστοποιεί ο ίδιος.⁹⁶ Στον Θεό αποδίδονται και άλλα περιγραφικά ονόματα, τίτλοι ή επωνυμίες (/kīnnāy/, יְיָ), προερχόμενα κυρίως από αρχαιότερες παραδόσεις, τα οποία λειτουργούν ως δευτερεύοντα ή συμπληρωματικά στο κύριο όνομα.⁹⁷ Εξαρχής αποκλείστηκε στους Ισραηλίτες η περίπτωση να αναγάγουν το όνομα στη σφαίρα του «μυστηρίου» ή να το καταστήσουν αντικείμενο μυθολογίας ή δυσνόητων εικασιών. Το όνομα αυτό καθαυτό δεν μπορεί να οδηγήσει σε κάποιο συμπέρασμα όσον αφορά τη φύση αυτή καθαυτήν του Θεού· επρόκειτο να γίνει κατανοητό μόνο μέσω της ιστορικής εμπειρίας. Το όνομα του Γιαχβέ αποκαλύπτει τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά του: α. είναι η μόνη αληθινή ύπαρξη, ο «ζων» και ενεργών Θεός· β. είναι Θεός που δρα εντός της ανθρώπινης ιστορίας, που κάνει αισθητή την παρουσία του μέσα από τα ιστορικά γεγονότα της ζωής του λαού του· γ. είναι Θεός που επιτρέπει και μάλιστα επιζητεί να έχει πρόσβαση σε αυτόν ο λαός του· δ. είναι προσωπικός Θεός, κατέχει τα χαρακτηριστικά ενός προσώπου με το οποίο μπορεί να συνάψει ο άνθρωπος σχέση ή διαθήκη.⁹⁸

Στη ραβινική γραμματεία το ιερό Τετραγράμματο προσδιορίζει τον έναν και μοναδικό Θεό, τον δημιουργό και πατέρα. Το «κρυφό» όνομα *Γιαχβέ*, του οποίου την προφορά αποκάλυψε ο Θεός στον Μωσή, καταφάσκει τη θεϊκή ιδιότητα του ελέους, ενώ το *Ελοχίμ* την ιδιότητα της κρίσης. Ο Μαΐμονίδης αναφέρει στον *Οδηγό των περιπλεγμένων* ότι «όλα τα ονόματα του Θεού που υπάρχουν στη Γραφή παράγονται από τις ενέργειές του, εκτός από ένα, ήτοι το Τετραγράμματο», ότι «αυτό το όνομα εφαρμόζεται αποκλειστικά στον Θεό και εξαιτίας αυτού αποκαλείται *Σεμ χα-Μεφοράς*, “το κύριο όνομα”», ότι «είναι η διακριτική και αποκλειστική ονομασία του θεϊκού όντος· ενώ τα άλλα ονόματά του είναι προσηγορικά ονόματα και παράγονται από ενέργειες, κάποιες από τις οποίες είναι όμοιες με τις δικές μας» και ότι «ακόμη και το όνομα *Αδονάι, Κύριος*, το οποίο αποτελεί υποκατάστατο του Τετρα-

⁹⁵ M. Erickson, *Christian Theology*, Baker Book House, Μίσιγκαν ⁷1990, σ. 269.

⁹⁶ X. Léon-Dufour (επιμ.), *ό.π.*, σ. 212, 731.

⁹⁷ ABD 4,1001· G. von Rad, *ό.π.*, σ. 185· L. Köhler, *ό.π.*, σ. 40· Α. Θεοδώρου, «Η περί υποταγής θεωρία (subordinatio) εν τη αρχαία εκκλησία (Ιουστίνος-Ωριγένης)», *ΕΕΘΣ ΕΚΠΑ*, τόμ. 14, 1963, σ. 528.

⁹⁸ Αθ. Παπαρνάκης, *Η επίκληση του ονόματος του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη*, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 42.

γράμματος, παράγεται από το προσωνύμιο “κύριος”». ⁹⁹ Όσον αφορά την προφορά του ονόματος, ο ορθόδοξος ιουδαϊσμός εξακολουθεί να θεωρεί απαράδεκτο οποιονδήποτε φωνηεντισμό του Τετραγράμματος και κατ’ επέκταση και άλλων επωνυμιών που προσδιορίζουν τον Θεό.

Στο σύνολο της Καθολικής, της Ορθόδοξης και κατά το πλείστον της προτεσταντικής θεολογίας ο όρος *Γιαχβέ* (*Ιεχωβά*) περιγράφει και τα τρία πρόσωπα της τριαδικής θεότητας. Πιο συγκεκριμένα, ο Χριστός της Καινής Διαθήκης είναι ο Γιαχβέ της Παλαιάς Διαθήκης, δηλαδή ο Γιαχβέ των παλαιοδιαθηκικών θεοφανιών είναι το ίδιο τριαδικό πρόσωπο με τον καινοδιαθηκικό ενανθρωπήσαντα Λόγο· είναι ο Χριστός που ενεργεί «ασάρκως» στην αρχαία εποχή και «ενσάρκως» όταν ενανθρώπησε. ¹⁰⁰ Ορισμένοι θεολόγοι μάλιστα αναφέρουν πιο συγκεκριμένα ότι είναι Γιαχβέ ο Πατέρας, Γιαχβέ ο Υιός και Γιαχβέ το Άγιο Πνεύμα, όχι όμως τρεις Γιαχβέ αλλά ένας Γιαχβέ. ¹⁰¹

Κατά την Ορθόδοξη θεολογία, ο Θεός δεν έχει μόνο ένα όνομα αλλά πολλά και διαφορετικά ονόματα, μέσω των οποίων ο άνθρωπος μπορεί να σχηματίσει μόνο μια αμυδρή ή «αινιγματώδη» αντίληψη γι’ αυτόν· κανένα όνομα δεν είναι δυνατόν να περιλάβει και να εκφράσει ολόκληρη τη φύση και τη δόξα του Θεού. Τα ονόματα που αποδίδονται στον Θεό, δηλωτικά των ιδιοτήτων του κατά τον Βασίλειο Καισαρείας, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: στα καταφατικά, τα οποία προσιδιάζουν στον Θεό και αναφέρονται όχι στη θεία φύση αλλά στις ενέργειες της θεότητας στον κόσμο, και στα αποφατικά, εκείνα που δεν μπορούν να χαρακτηρίσουν τη θεία και άκτιστη φύση του και τα οποία δηλώνουν τις ιδιότητες με τις οποίες διαφοροποιούνται η ουσία και οι ενέργειες του Θεού από την ουσία και τις ενέργειες του ανθρώπου. ¹⁰² Το κυριότερο όνομα του Θεού είναι *ὢν*, προσδιορίζοντάς τον ως τον υπάρχοντα, το απόλυτο *ὄν*, που δεν οφείλει την ύπαρξή του σε κανέναν, ο οποίος είναι αναλλοίωτος και αμετάβλητος και αποτελεί την πηγή του είναι, όντας παντοδύναμος δημιουργός του κόσμου. ¹⁰³ Στην Καινή Διαθήκη ο Ιησούς φα-

⁹⁹ *More Nevukim* 1,61.

¹⁰⁰ R. Kittel, *ό.π.*, σ. 117· Χρ. Ανδρούτσος, *Δογματική της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αστήρ, Αθήνα ²2005, σ. 73· Ιω. Ρωμανίδης, *Δογματική και συμβολική θεολογία της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, τόμ. Ι, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη ⁴1999, σ. 262.

¹⁰¹ Δτ 6,4· Ν. Σωτηρόπουλος, *Ο Ιησούς Γιαχβέ*, Σταυρός, Αθήνα ²1988, σ. 35.

¹⁰² Γ. Μαρτζέλος, *Ουσία και ενέργειαι του Θεού κατά τον Μέγα Βασίλειον*, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 166· Ν. Ματσούκας, *Δογματική και συμβολική θεολογία*, τόμ. Ι, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 209.

¹⁰³ Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, τόμ. Ι, Σωτήρ, Θεσ-

νερώνει τον εαυτό του ως τον Υιό και αποκαλύπτει ότι *Πατέρας* είναι το όνομα που εκφράζει με τον βαθύτερο τρόπο την υπόσταση του Θεού.¹⁰⁴ Ο αγιοποιηθείς Νεκτάριος Κεφαλάς δηλώνει ότι «τὸ ὄνομα Ἰεχωβά δηλοῖ ὁ Ὡν, ὁ αἰὼς αὐτῶς ἔχων» και ὅτι «διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου ὁ ἐμφανισθεὶς Θεὸς ἐδήλωσεν οὐχὶ ἴδιον ὄνομα, ἀλλὰ τὸ θεῖον Αὐτοῦ ἰδίωμα τῆς αἰωνίου καὶ ἀναλλοιώτου ὑπάρξεως», ὄνομα ὑπὸ το ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε ὁ Υἱὸς κατὰ τὴν παλαιδιαθηκὴν περίοδο.¹⁰⁵

VI. Προέλευση

Η χρονολόγηση και η προέλευση του ονόματος υπήρξαν αντικείμενο έντονης αντιλογίας. Η αρχαιότερη εμφάνιση του ονόματος του Γιαχβέ γίνεται στο βιβλικό κείμενο του «Ύμνου της Δεββώρας» (*Κρ* 5· χρονολογείται κατά τον 11ο αι. π.Χ.), στη στήλη του Μησά (Μωαβιτική Λίθος, 9ος αι. π.Χ.), σε ένα όστρακο από την Κουντιλέτ Ατζρούντ (8ος αι. π.Χ.) και στις Επιστολές της Αράδ και της Λαχείς (6ος αι. π.Χ.). Έξω από το Λεβάντε βρίσκουμε το όνομα σε αιγυπτιακούς καταλόγους ονομάτων, οι οποίοι περιλαμβάνουν μια συριακή τοποθεσία, τη *Για-χ-βά* (Αρ. 97), που ταυτίζεται με το όνομα του Γιαχβέ. Ένας κατάλογος του Ραμσή Β' (1304-1237 π.Χ.) βρίσκεται σε νουβικό ναό στη Δυτική Αμάρα και περιέχει έξι ονόματα (Αρ. 93-98) μετά το χαρακτηρισμό «περιοχή βεδουίνων». Οι Αρ. 96-98 έχουν βρεθεί στη Σόλεμπ της Νουβίας σε ναό του Άμμωνα του Αμενχοτέπ Γ' (1417-1379 π.Χ.). Ο Αρ. 93 *Σά-ρα-ρ* έχει ταυτοποιηθεί με τη Σηείρ του Εδώμ και σχετίζεται με τις βιβλικές αναφορές που συνδέουν τον Γιαχβέ με τη Σηείρ και τη Φαράν.¹⁰⁶ Αυτό μπορεί να εκληφθεί ως τεκμήριο ὅτι το ὄνομα ἦταν γνωστό στην περιοχή του Εδώμ ή των Μαδιανιτών περ. το 1400 π.Χ.¹⁰⁷

Σε μεταγενέστερη εποχή, τον 8ο αι. π.Χ., δύο Αραμαίοι άρχοντες έχουν ονόματα που περιλαμβάνουν το στοιχείο *Γιαού*. Το γεγονός αυτό έχει θεωρηθεί ὅτι σημαίνει πως κάποιοι Αραμαίοι λάτρευαν τον Γιαχβέ. Θα μπορούσε να σχετίζεται με την επαφή που διατηρούσαν οι πατριάρχες με τους Αρα-

σαλονίκη ³1997, σ. 166· Χρ. Ανδρούτσος, *ό.π.*, σ. 53, 58· Μ. Κωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 183.

¹⁰⁴ Χ. Léon-Dufour (επιμ.), *ό.π.*, σ. 733.

¹⁰⁵ Ν. Κεφαλάς, *Χριστολογία*, Αθήνα 1900, σ. 205.

¹⁰⁶ Δτ 33,2.

¹⁰⁷ ABD 6,1011, 1012.

μαίους, όπως, π.χ., η παραμονή του Ιακώβ με τον Λάβαν, τον πρόγονο των Αραμαίων, ο οποίος αναφέρεται ονομαστικά στη Βίβλο.¹⁰⁸ Το θεϊκό όνομα δεν εμφανίζεται σε κείμενα σφηνοειδούς γραφής. Η μορφή -yw (-γιου/-γιω) σε κύρια ονόματα από την Ουγκαρίτ (περ. 14ος αι. π.Χ.) δεν αποτελεί θεοφόρο στοιχείο και δεν έχει σχέση με το όνομα *Γιαχβέ*. Σημαντική αντιλογία υπήρξε για την υποτιθέμενη εμφάνιση του θεοφόρου στοιχείου -ya (-για) σε προσωπικά ονόματα από την Έμπλα, καθώς το σφηνοειδές σύμβολο που αρχικά αναγνώσθηκε /ya/ τώρα πιστεύεται πως σε αυτήν τη θέση σημαίνει «Θεός».

Ως προς τη βιβλική αφήγηση, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο Μωυσής παρέλαβε το όνομα του Γιαχβέ από τους Αιγυπτίους, ενώ σύμφωνα με άλλη θεωρία ο Γιαχβέ ήταν μαδιανιτική θεότητα που λατρευόταν από κεναικές φυλετικές ομάδες. Ο Μωυσής θα μπορούσε να είχε μεταστραφεί στη λατρεία αυτής της θεότητας όταν παντρεύτηκε την κόρη του Ιοθόρ, ιερέα της Μαδιάμ ή των Κεναίων.¹⁰⁹

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασίου Ιω., *Εκκλησιαστική ιστορία*, 2 τόμ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005.
- Ανδρούτσος Χρ., *Δογματική της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αστήρ, Αθήνα 2005.
- Βέλλας Β., *Θρησκευτικές προσωπικότητες της Παλαιάς Διαθήκης*, Έννοια, Αθήνα 2008.
- Θεοδώρου Α., «Η περί υποταγής θεωρία (subordinatio) εν τη αρχαία εκκλησία (Ιουστίνος-Ωριγένης)», *ΕΕΘΣ ΕΚΠΑ*, τόμ. 14, 1963.
- Κεφαλάς Ν., *Χριστολογία*, Αθήνα 1900.
- Κόλτσιου-Νικήτα Α., *Μεταφραστικά ζητήματα στην ελληνόφωνη και λατινόφωνη χριστιανική γραμματεία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009.
- Κωνσταντίνου Μ., *Ρήμα Κυρίου κραταιόν. Αφηγηματικά κείμενα από την Παλαιά Διαθήκη*, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2005.
- Μαρτζέλος Γ., *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας*, 2 τόμ., Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2000.
- , *Ουσία και ενέργειαι του Θεού κατά τον Μέγα Βασίλειον*, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1984.

¹⁰⁸ Γεν 29-31.

¹⁰⁹ Εξ 3,1· 4,18· 18,1· 18,12, Κρ 1,16.

- Ματσούκας Ν., *Δογματική και συμβολική θεολογία*, τόμ. Ι, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2009.
- Μπρατσιώτης Π., *Ο προφήτης Ησαΐας. Εισαγωγή, κείμενον Ο', μετάφρασις, σχόλια*, τχ. Α', Π. Χ. Συνοδινός, Αθήνα 1956.
- Οικονόμου ΗΛ., «Η εβραϊκή γλώσσα και οι Έλληνες πατέρες», *ΔΒΜ*, 13 (1994), σ. 29-47.
- Παπαρνάκης Αθ., *Η επίκληση του ονόματος του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη*, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2006.
- Ρωμανίδης Ιω., *Δογματική και συμβολική θεολογία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τόμ. Ι, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη ⁴1999.
- Σωτηρόπουλος Ν., *Ο Ιησούς Γιαχβέ*, Σταυρός, Αθήνα ²1988.
- Τρεμπέας Π., *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τόμ. Ι, Σωτήρ, Θεσσαλονίκη ³1997.
- Φιλιππίδης Λ., *Συμβολή εις την επιστήμην της εβραϊκής Βίβλου*, Ιεροσόλυμα 1930.
- Χαστούπης Α., *Μελέται εισαγωγικά εις την Παλαιάν Διαθήκην*, Αθήνα 1973.

- Albright W. F., *Yahweh and the Gods of Canaan. A Historical Analysis of Two Contrasting Faiths*, The Athlone Press University of London, Λονδίνο 1968.
- Bickerman E. J., *The Jews in the Greek Age*, Harvard University Press, Μασσαχουσέτη 1988.
- Blau L., «Tetragrammaton», *The Jewish Encyclopedia*, Ktav Publishing House, Νέα Υόρκη 1901.
- Buber M., *Moses Revelation and Covenant*, Humanity Books, Νέα Υόρκη 1998.
- Buchanan G., «How God's Name was Pronounced», *Biblical Archaeology Review*, 21/2 (1995), σ. 31, 32.
- Buck Ch., *A Theological Dictionary*, A. Griggs & K. Dickinson, Φιλαδέλφεια 1815.
- Caragounis Chr., «The Error of Erasmus and Un-greek Pronunciations of Greek (second part)», *ΔΒΜ*, 15 (1996), σ. 74-87.
- Conzelmann H., *An Outline of the Theology of the New Testament*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1969.
- , *Jesus. The Classic Article from RGG [Religion in Geschichte und Gegenwart] Expanded and Updated*, Fortress Press, Φιλαδέλφεια 1975.
- Cornill C. H., *The Culture of Ancient Israel*, The Open Court Publishing, Σικάγο-Λονδίνο 1914.
- Cross Jr. Fr. M., Freedman D. N., *Studies in Ancient Yahwistic Poetry*, Eerdmans, Μίσιγκαν-Καίμπριτζ 1997.
- Davidson A., *The Theology of the Old Testament*, Charles Scribner's Sons, Νέα Υόρκη 1904.

- Deissmann A., *Bible Studies. Contributions Chiefly from Papyri and Inscriptions*, T & T Clark, Εδιμβούργο 1903.
- Erickson M., *Christian Theology*, Baker Book House, Μίσιγκαν ⁷1990.
- Evans Cr., *Jesus and his Contemporaries. Comparative Studies*, Brill, Λέιντεν 1995.
- Exell J., *Homiletical Commentary on the Old Testament Genesis*, Funk & Wagnalls Co., Νέα Υόρκη 1892.
- Ganschinietz R., «Iao», *Paulys Real-Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft*, 1914, τόμ. 9.1, στ. 698-721.
- Gertoux G., *The Name of God Y.eH.oW.aH which is Pronounced as it is Written I_Eh_oU_Ah. Its Story*, University Press of America, Λάνχαμ 2002.
- Grabbe L., *Judaic Religion in the Second Temple Period. Belief and Practice from the Exile to Yavneh*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000.
- Hartman L., Sperling D., «God, Names of», *Encyclopaedia Judaica*, τόμ. VII, Thomson-Gale,²2007, σ. 672-678.
- Howard G., «The Tetragram and the New Testament», *Journal of Biblical Literature*, 96/1 (1977), σ. 63-83.
- Kaiser Jr. W., Gaebelein F. E., *The Expositor's Bible Commentary*, τόμ. II: «Exodus», Zondervan, Μίσιγκαν 1990.
- Kieckhefer R., *Η μαγεία στο Μεσαίωνα*, Κωσταράκης, Αθήνα 1993.
- Kittel R., «Jehovah», *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, τόμ. VI, Baker Book House, Μίσιγκαν 1953, σ. 116, 117.
- Koehler L., Baumgartner W., *Lexicon in Veteris Testamenti libros*, Brill, Λέιντεν ²1985.
- Köhler L., *Old Testament Theology*, The Westminster Press, Φιλαδέλφεια 1957.
- Kooten G. van, *The Revelation of the Name YHWH to Moses. Perspectives from Judaism, the Pagan Graeco-Roman World, and Early Christianity*, Brill, Λέιντεν 2006.
- Kotansky R., Spier J., «The “Horned Hunter” on a Lost Gnostic Gem», *The Harvard Theological Review*, 88/3 (1995), σ. 315-337.
- Léon-Dufour X. (επιμ.), *Λεξικό βιβλικής θεολογίας*, μτφρ., επιμ. Σ. Αγουρίδης κ.ά., Άρτος Ζωής, Αθήνα 1980.
- Levy J., «The Tetra(?)grammaton», *The Jewish Quarterly Review*, 15/1 (1902), σ. 97-99.
- Lowndes/Λάουνδς Ιω., *Λεξικόν Εβραϊκό-Νεοελληνικόν της Παλαιάς Διαθήκης*, Με-λίτη 1842.
- Marjanen A., «A Nag Hammadi Contribution to the Discussion about the Pronunciation of the Tetragrammaton», στο T. Harviainen, H. Juusola, J. Laulainen (επιμ.), *Verbum et Calamus*, The Finnish Oriental Society, Ελσίνκι 2004.
- Marcos N. F., *The Septuagint in Context. Introduction to the Greek Version of the Bible*, Brill, Λέιντεν-Βοστώνη 2000.

- Moore G. F., *Judaism in the First Centuries of the Christian Era. The Age of the Tannaim*, Harvard University Press, Μασσαχουσέτη 1950 (1η εκδ. 1927).
- , «Notes on the Name יהוה. I. The Pronunciation Jehovah», στο *Old Testament and Semitic Studies*, τόμ. I, The University of Chicago Press, Σικάγο 1908.
- , «Notes on the Name יהוה. III. The Pronunciation Jahvoh», *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 25/4 (1909), σ. 312-318.
- Parke-Taylor G. H., יהוה Yahweh. *The Divine Name in the Bible*, Wilfrid Laurier University Press, Οντάριο 1975.
- Payne B., «hāwâ: Yahweh», στο R. Harris, Gl. Archer Jr., B. Waltke (επιμ.), *Theological Wordbook of the Old Testament*, τόμ. I, Moody Press, Σικάγο 2003, σ. 210-214.
- Preisendanz K. (επιμ.), *Papyri Graecae Magicae*, Teubner, Στουτγάρδη 1973-1974.
- Propp W., *Exodus 1-18. A New Translation* (The Anchor Bible), Doubleday, Νέα Υόρκη 1999.
- Rad G. von, *Old Testament Theology*, τόμ. I, Westminster John Knox Press, Λονδίνο 2001.
- Rösel M., «The Reading and Translation of the Divine Name in the Masoretic Tradition and the Greek Pentateuch», *Journal for the Study of the Old Testament*, 31/4 (2007), σ. 411-428.
- Schorch St., «The Septuagint and the Vocalization of the Hebrew Text of the Torah», στο *XII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies, Leiden 2004*, Brill, Λέιντεν-Βοστώνη 2006.
- Schroeder P., «Περί της μωαβιτικής επιγραφής του Μεσά», μτφρ. Δ. Πληθωνίδης, *Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμ. VI, Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1873, σ. 120-138.
- Shaw Fr. E., *The Earliest Non-mystical Jewish Use of Ιαω*, διδ. διατρ., University of Cincinnati, Arts & Sciences: Classics, 2002.
- Troyer Kr. de, «The Choice is yours! On Names of God», *Journal of the European Society of Women in Theological Research*, 14 (2006), σ. 53-66.
- , «The Names of God, their Pronunciation and their Translation. A Digital Tour of Some of the Main Witnesses», *lectio difficilior*, 2 (2005), σ. 1-35.
- Vaux R. de, «The Revelation of the Divine Name YHWH», στο J. Durham, J. Porter, *Proclamation and Presence*, Mercer University Press, Τζόρτζια 1983.
- Würthwein E., *The Text of the Old Testament. An Introduction to the Biblia Hebraica*, Eerdmans, Μίσιγκαν ²1994.

